

ประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๖๓

เรื่องกรุงเก่า

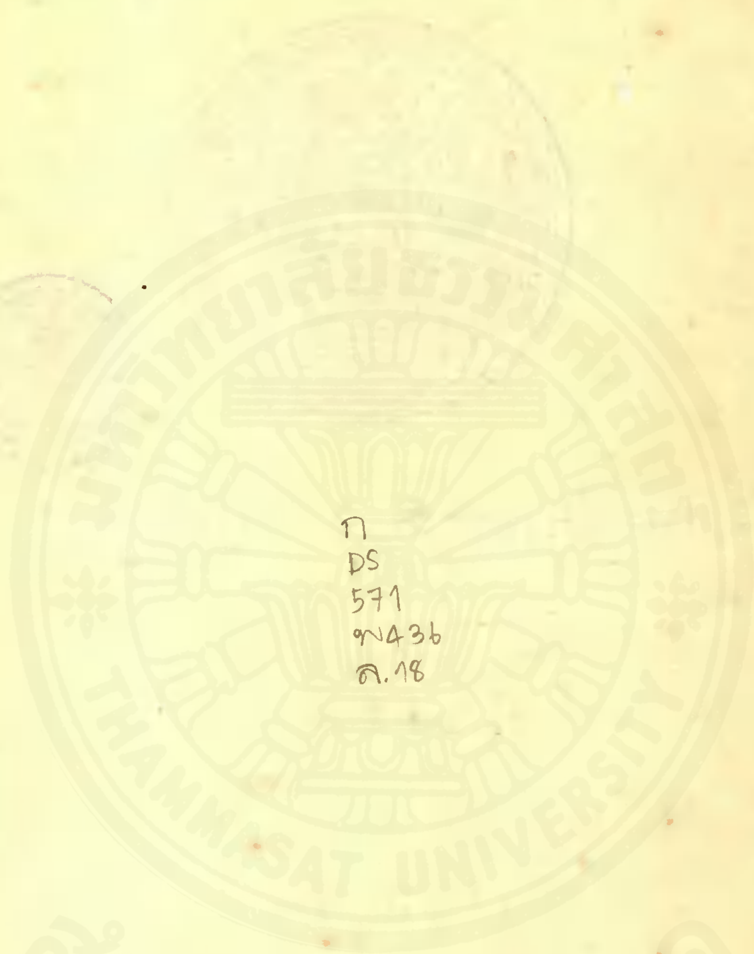
พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ

พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์)

ณเมรุวัดเทพศิรินทราวาส

เมื่อวันที่ ๑๓ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๓๙

พิมพ์ที่โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร

มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
THAMMASAT UNIVERSITY

คำนำ

ในการพระราชทานเพลิงศพ พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์) เจ้าภาพและบรรดาผู้ที่เคารพนับถือ ในพระยาโบราณราชธานินทร์ ประสงค์จะได้หนังสือสำหรับแจกเป็นที่ระลึก จึงแจ้งความประสงค์นี้มายังกรมศิลปากร

กรมศิลปากรมีความยินดี ที่ได้มีโอกาศกระทำปฏิการ โดยจัดหาหนังสือสำหรับพิมพ์ในครั้งนี้ เพราะพระยาโบราณราชธานินทร์เคยเป็นอุปนายกแผนกโบราณคดีในราชบัณฑิตยสภา และเป็นผู้มีอุปการะคุณแก่กรมศิลปากรด้วยผู้หนึ่ง คราวใดที่เจ้าหน้าที่ในกรมศิลปากรไปสอบถามความรู้อันเกี่ยวด้วยโบราณคดี พระยาโบราณราชธานินทร์ก็เต็มใจชี้แจงให้เสมอทุกคราว ถ้าว่าโดยฉะเพาะในเรื่องภูมิสถานพระนครศรีอยุธยา ก็เห็นจะหาผู้ที่มีความรู้เชี่ยวชาญเสมอด้วยพระยาโบราณราชธานินทร์ได้ยาก ความรู้ในทางโบราณคดีที่ทราบกันอยู่ในเวลานี้ก็มีอยู่มาก ที่พระยาโบราณราชธานินทร์เป็นผู้สอบสวนค้นพยมา เพราะฉะนั้นจึงเป็นการสมควรที่จะรวบรวมเรื่องโบราณคดี ซึ่งพระยาโบราณราชธานินทร์ได้เรียบเรียงไว้ พิมพ์รวมเป็นเล่มเดียวจัดเข้าในลำดับประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๓ เพื่อเป็นเกียรติยศเชิดชูคุณงามความดีที่พระยาโบราณราชธานินทร์ ได้ใช้ความพยายามค้นคว้า และนำมาเผยแผ่ให้เป็นประโยชน์เกื้อกูลความรู้ ซึ่งนักศึกษาทุกท่านคงยินดีอนุโมทนา

เรื่องที่พิมพ์อยู่ในหนังสือประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๓ นี้ คือ

(๑) เรื่องแก้คดีพระเจ้าปราสาททอง ซึ่งพระยาโบราณราชธานินทร์ แต่งขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง มูลเหตุของเรื่องนี้มีมาอย่างไรไม่ปรากฏ กรมศิลปากรจึงได้กราบทูลถามสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

(๒) ได้ทรงพระกรุณาประทานคำอธิบาย ดังได้ลงพิมพ์ไว้ข้างหน้าของเรื่องนี้ และกรมศิลปากรขอขอบพระเดชพระคุณสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์นั้นไว้ ในที่นี้ด้วย

(๓) ตำนานกรุงเก่า ซึ่งพระยาโบราณราชธานินทร์เรียบเรียงพิมพ์ทูลเกล้า ฯ ถวายในงานพระราชพิธีรัชมงคล เมื่อ ร.ศ. ๑๒๖ (พ.ศ. ๒๔๕๐) ได้ชี้แจงข้อสำคัญไว้ในคำนำหนังสือที่พิมพ์คราวนั้นด้วย ว่าเป็นการคิดเรียบเรียงขึ้นตามที่นึกได้ ในระหว่างเวลาว่างตรวจการทำพระที่นั่งสรรเพ็ชญ์ปราสาท ซึ่งเป็นเวลากำลังฉุกละหุกมีเวลาน้อย ไม่พอที่จะตรวจสอบกับตำราทั้งหมดให้ละเอียดได้ ทั้งการพิมพ์ก็เร่งรัดที่จะให้แล้วเร็วทันวันงานพระราชพิธีรัชมงคล และการที่ทำโดยรีบร้อนเช่นนี้ ก็ย่อมจะมีที่ผิดพลั้งอยู่เป็นธรรมดา

คิดเวลาตั้งแต่พระยาโบราณราชธานินทร์ พิมพ์ตำนานกรุงเก่าทูลเกล้า ฯ ถวายในครั้งนั้น ล่วงมาจนถึงบัดนี้ได้ ๒๙ ปีแล้ว การสืบสวนค้นคว้าในทางโบราณคดีก็คืบหน้ามาโดยลำดับ อาจมีข้อแตกต่างกันบ้าง ถึงกระนั้น หนังสือตำนานกรุงเก่าก็ยังคงเป็นประโยชน์ในการศึกษาโบราณคดีอยู่เป็นอันมาก

(๔) อธิบายแผนที่พระนครศรีอยุธยา ซึ่งมีคำวินิจฉัยของพระยาโบราณราชธานินทร์

เรื่องอธิบายแผนที่พระนครศรีอยุธยานี้ สมเด็จ ฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงชี้แจงไว้ในคำนำฉะบับพิมพ์ครั้งที่ ๒ ว่า

"ต้นฉะบับได้มาในหนังสือมรดก ของพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระนเรศรวรฤทธิ์ ซึ่งพระองค์เจ้าและหม่อมเจ้าในกรม พร้อมพระหฤทัยกันถวายแก่หอพระสมุดสำหรับพระนคร พิจารณาดูเห็นเป็นตัวฉะบับเดิมแท้ มิได้มีผู้ใดแก้ไขเพิ่มเติมให้วิปลาศ มีเรื่องในหนังสือเป็น ๒ ตอน ตอนต้นเป็นเพลงยาวพยากรณ์กรุงศรีอยุธยาอ้างไว้ข้างท้ายว่า เป็นพระราชนิพนธ์ของสมเด็จพระนารายน์มหาราช เพลงยาวนี้มีหลักฐานควรเชื่อว่า แต่งเมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี ด้วยในคำให้การของชาวกรุงเก่า ที่พะม่าจับขึ้นไปถามคำให้การเมื่อเสียกรุงศรีอยุธยา ได้กล่าวอ้างถึงแต่ข้อที่ว่าเป็นพระราชนิพนธ์สมเด็จพระนารายน์มหาราชนั้น ไม่มีหลักฐานอย่างอื่นนอกจากที่มีเขียนอ้างไว้กับเพลงยาว ประหลาดอยู่ที่เพลงยาวบทนี้ยังมีผู้ท่องจำกันมาได้แพร่หลายจนในกรุงรัตนโกสินทรนี้ แต่เรียกกันว่า เพลงยาวพุทธทำนาย"

"อีกเรื่องหนึ่ง ต่อเพลงยาวไป เป็นเรื่องพรรณนาถึงภูมิสถานพระนครศรีอยุธยา พิเคราะห์ดูสำนวนเห็นว่า ผู้แต่งเกิดทันสมัยเมื่อครั้งกรุงศรีอยุธยาเป็นราชธานี แต่มาแต่งหนังสือในกรุงรัตนโกสินทร"

"ก็เรื่องภูมิสถานพระนครศรีอยุธยา พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์) ได้เอาเป็นธุระสืบสวนตรวจตราโดยน้ำใจรักมากว่า ๒๐ ปี ตั้งแต่ยังเป็นหลวงอนุรักษ์ภูเบศร์ ขึ้นไปรับราชการอยู่ในมณฑลอยุธยา ตลอดมาจนได้เป็นตำแหน่งสมุหเทศาภิบาล และเป็นอุปนายกแผนกโบราณคดีในราชบัณฑิตยสภาอยู่จนทุกวันนี้ เมื่อข้าพเจ้าพบหนังสือเรื่องนี้ จึงได้คัดสำเนาส่งไปให้พระยาโบราณราชธานินทร์สอบสวนดู พระยาโบราณราชธานินทร์ มีแก่ใจแต่งคำวินิจฉัยขึ้นอีกส่วนหนึ่ง ประกอบกับต้นฉบับที่ได้มา"

"หนังสือเรื่องนี้ พระยาโบราณราชธานินทร์ ได้พิมพ์ขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวายในการพระราชพิธีสังเวยอดีตมหาราช ที่พระราชวังกรุงศรีอยุธยาครั้งหนึ่งแล้ว แต่โดยมาก ผู้ที่รับแจกเป็นข้าราชการที่ตามเสด็จพระราชดำเนิน กับข้าราชการหัวเมือง ยังหาสู้แพร่หลายไม่ และทั้งต่อมา พระยาโบราณราชธานินทร์ ก็ได้แต่งคำวินิจฉัยเพิ่มเติมและรวบรวมรูปโบราณสถานในพระนครศรีอยุธยา ซึ่งได้ถ่ายไว้มาเข้าบรรจุเพื่อประกอบท้องเรื่อง ดังปรากฏอยู่ในสมุดเล่มนี้"

ในการพิมพ์คราวนี้ ได้พิมพ์พระวิจารณ์เพลงยาวพยากรณ์กรุงศรีอยุธยา ซึ่งสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงพระนิพนธ์แซกไว้ด้วย

อนึ่ง กรมศิลปากรขอชี้แจงไว้ในที่นี้ด้วย ว่าความรู้ทางโบราณคดีนั้น เป็นความรู้ที่ไม่ยุติ เพราะความรู้ในเรื่องเหล่านี้อยู่ที่การขุดค้นพบหลักฐานและสอบสวนพิจารณา อันไม่มีที่สิ้นสุด

ถึงคราวค้นพบหลักฐานใหม่ ก็ย่อมมีการสันนิษฐานเพิ่มเติมกันต่อไปตามแนวทางของการตรวจสอบโบราณคดี เมื่อทราบความดังนี้แล้ว การอ่านเรื่องโบราณคดีจึงจะได้ประโยชน์

กรมศิลปากร ขออนุโมทนาในกุศลที่เจ้าภาพและบรรดาผู้เคารพนับถือได้พร้อมใจกันพิมพ์ประชุมพงศาวดารภาคที่ ๖๓ นี้ให้แพร่หลายสะดวกแก่การศึกษาทางโบราณคดี อันเป็นความรู้พึงปรารถนาอย่างยิ่งประการหนึ่ง ขออำนาจกุศลนี้จงเพิ่มพูนปีติโสมนัส และสุขสมบัติทั้งมวล แก่พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์) ผู้ได้พยายามเสาะค้นหาทางบำรุงความรู้โบราณคดี ที่ชาติต้องการมานานแล้ว ให้สำเร็จเป็นข้อความดังปรากฏอยู่ในเล่มนี้เป็นต้น.

กรมศิลปากร

วันที่ ๖ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๗๙

พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์)

พ.ศ. ๒๔๑๔ – ๒๔๗๘

ประวัติ

พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์)
เมื่อยังเยาว์

มหาอำมาตย์โท พระยาโบราณราชธานินทร์ สยามินทรภักดีพิริยพาหะ (พร เดชะคุปต์) ป ช. ป ม. ท จ ว. ร ว. ร ด ม. (ศิลป) รัตน (จ ป ร ๓ ว ป ร ๒ ป ป ร ๓) ร ร (ทอง) ฯ องคมนตรี มหาเสวกโท (กิติมศักดิ์) เกิดในรัชกาลที่ ๕ เมื่อวันพุธที่ ๒๘ กุมภาพันธ์ ปีมะแม พ.ศ. ๒๔๑๔ เป็นบุตรขุนฤทธิ์ดรุณเสรฐ (เดช เดชะคุปต์) สารวัตรใหญ่มหาดเล็กเวรฤทธิ์กับนางไผ่ ฤทธิ์ดรุณเสรฐ มีพี่น้องร่วมบิดามารดาเดียวกัน ๖ คน คือ

๑. หลวงประชุมบรรณสาร (พิณ เดชะคุปต์) รับราชการกระทรวงกลาโหม (ยังรับบำนาญอยู่)

๒. พระยาพิพิธภักดี (เพิ่ม เดชะคุปต์) รับราชการกระทรวงมหาดไทย ถึงอนิจกรรมแล้ว

๓. นางสาวใย เดชะคุปต์

๔. พระยาโบราณราชธานินทร์ ฯ (พร เดชะคุปต์) รับราชการกระทรวงมหาดไทย

๕. นางอภิรักษสมบัติ (เรือน คัยยรักษ์)

๖. นายพล เดชะคุปต์ ถึงแก่กรรมแล้ว

บ้านบิดาอันเป็นที่เกิด อยู่เหนือวัดศรีสุดาราม คลองบางกอกน้อย แขวงจังหวัดธนบุรี เมื่อยังเยาว์เริ่มศึกษาอักขรสมัยที่สำนักวัดยี่ส่าย บิดานำถวายตัวเป็นมหาดเล็กในสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สยามมกุฎราชกุมาร แล้วส่งเข้าเป็นนักเรียนที่โรงเรียนสราญรมย์ ศึกษาในสำนักพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) อยู่ระยะหนึ่ง ถึงสมัยเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ แต่ยังไม่ได้รับกรม ทรงจัดการศึกษา บิดาจึงนำนายพรไปถวายฝากให้ทรงฝึกหัดตั้งแต่ยังไม่ได้โกนจุก สมเด็จกรมพระยาดำรง ฯ ทรงทราบว่าเคยเล่าเรียนมาบ้างแล้ว จึงโปรดให้ส่งเข้าเป็นนักเรียนโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ อันเป็นโรงเรียนเพิ่งตั้งขึ้นสำหรับสอนวิชาชั้นสูงในสมัยนั้น แต่บิดาขอลาเอาไปโกนจุกและให้บวชเป็นสามเณรตามประเพณีบ้านเมือง อยู่ณวัดมหาธาตุพรรษา ๑ แล้วจึงส่งกลับมาเข้าโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๘ ครูในโรงเรียนพากันสรรเสริญว่าฉลาดมาแต่แรก เรียนอยู่สัก ๓ ปีก็สามารถสอบไล่ได้วิชาบริบูรณ์ทั้งประโยค ๑ และประโยค ๒ ของโรงเรียนนั้นได้รับรางวัลชั้นสูงหลายครั้ง ครั้งหนึ่งเมื่อเข้าไปรับพระราชทานรางวัลต่อพระหัตถ์พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตรัสถามว่า "นายพรนี้เป็นลูกใคร" สมเด็จกรมพระยาดำรง ฯ กราบบังคมทูลให้ทรงทราบนามบิดา พระยาโบราณ ฯ ถือกรณีครั้งนั้นเป็นศุภนิมิตรมาตลอดอายุ ด้วยเป็นวันแรกที่สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงรู้จัก

ประวัติเมื่อรับราชการในกรุงเทพ ฯ

ในเวลาเมื่อพระยาโบราณ ฯ สำเร็จการศึกษานั้น โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบกำลังเจริญ พวกผู้ดีพากันส่งลูกหลานเข้าเป็นนักเรียนมาก จนครูประจำโรงเรียนไม่พอจะสอน พระยาโอวาทวรกิจ (แก่น โอวาทสาร) อาจารย์ใหญ่ จึงชวนนักเรียนซึ่งสำเร็จการเรียนแล้วให้อยู่เป็นครูชั่วคราว พระยาโบราณ ฯ ยอมอยู่ช่วยพระยาโอวาท จึงได้เป็น "ครู" เป็นตำแหน่งแรกที่เข้ารับราชการ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๒ แต่เป็นครูอยู่ไม่ช้า ด้วยเวลานั้นตั้งกรมศึกษาธิการขึ้นแล้ว พอโรงเรียนหาครูได้พอการ สมเด็จกรมพระยาดำรง ฯ ก็โปรดให้ไปรับราชการในกรมศึกษาธิการเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๓ เวลานั้นอายุได้ ๑๙ ปี สมัยนั้นเป็นเวลาเริ่มแก้ไขวิธีการปกครองบ้านเมือง ตั้งกระทรวงขึ้นใหม่บ้าง เหล่ากระทรวงเก่าก็เปลี่ยนแปลงกระบวรการในกระทรวงเข้าหาระเบียบใหม่ วิธีทำการละเอียดกว่าอย่างแต่ก่อน เพราะฉะนั้นต่างกระทรวงต่างก็หาคนที่ได้เล่าเรียนมีความรู้เข้ารับราชการ เวลานั้นมีโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบแห่งเดียวที่สอนวิชาหนังสือไทยชั้นสูง และมีการสอบวิชาให้ปรากฏความรู้ กระทรวงต่าง ๆ จึงอยากได้นักเรียนโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ นักเรียนคนไหนได้ประกาศนียบัตรไปสมัครรับราชการกระทรวงใด เจ้ากระทรวงก็ยินดีรับเข้าตำแหน่งในทันที

แต่นักเรียนที่สอบความรู้ได้ตลอดประโยค ๒ เช่นพระยาโบราณ ฯ ในเวลานั้นยังมีขี้ละน้อยคน เวลาแรกเข้าทำการก็มักได้เป็นตำแหน่งถึงชั้นเสมียนโท พอฝึกหัดทำการงานในหน้าที่แล้วก็ได้เลื่อนขึ้นเป็นเสมียนเอกแทบทุกคน ต่อไปถ้าทำการงานดี ก็มักได้เลื่อนที่รวดเร็ว ข้อนี้พึงเห็นอุทาหรณ์ได้ในประวัติของพระยาโบราณ ฯ ที่กล่าวต่อไปนี้

พ.ศ. ๒๔๓๓ เป็นเสมียนโทในกรมศึกษาธิการ

พ.ศ. ๒๔๓๔ เลื่อนเป็นเสมียนเอกแล้วเป็นสารวัตรตรวจโรงเรียนหลวงในกระทรวงธรรมการ

พ.ศ. ๒๔๓๕ ย้ายไปรับราชการกระทรวงพระคลัง ด้วยกรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์เมื่อทรงบัญชาการกระทรวงพระคลังตรัสขอไปเป็นตำแหน่งรองเลขานุการสำหรับพระองค์ ครั้งนั้นเรียกว่าเสมียนเอกเวรวิเศษ และในระหว่างนั้นโปรดให้เป็นอาจารย์ถวายอักษรหม่อมเจ้าในกรม คือหม่อมเจ้าสกลวรรณากร วรวรรณ และหม่อมเจ้าพรพิมลพรรณ รัชนี ชายาในกรมหมื่นพิทยาลงกรณ์กับหม่อมเจ้าสุรางค์ศรีโสภางค์ ในพระองค์เจ้าศรีเสาวภางค์อีกองค์หนึ่ง สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ฯ พระราชทานเงินเดือนพิเศษเดือนละ ๒๐ บาท แต่ในปีนั้นสมเด็จกรมพระยาดำรง ฯ ก็ย้ายจากกระทรวงธรรมการไปทรงบัญชาการกระทรวงมหาดไทย ต่อมาเมื่อกรมพระนราธิป ฯ ทรงเวนคืนตำแหน่งในกระทรวงพระคลัง สมเด็จกรมพระยาดำรง ฯ ก็ตรัสชวนให้ไปรับราชการในกระทรวงมหาดไทย

พ.ศ. ๒๔๓๖ ได้เป็นเสมียนเอก มีหน้าที่เป็นครูฝึกหัดนักเรียนซึ่งจะส่งไปรับราชการตามหัวเมือง

พ.ศ. ๒๔๓๗ ได้เป็นรองนายเวรกรมพลัมภังในกระทรวงมหาดไทย เวลารับราชการอยู่ในตำแหน่งนี้ พระยาโบราณ ฯ ได้เริ่มเรียบเรียงแบบโทรเลข (ลับ) ขึ้นใช้ในราชการ พิมพ์สำเร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๙ คือ "แบบโทรเลขมหาดไทย ฉะบับพันพุฒอนุราช (พร) เรียบเรียง" ยังใช้ในราชการลับของกระทรวงมหาดไทยอยู่จนทุกวันนี้

พ.ศ. ๒๔๓๘ ได้รับประทวนเป็นที่ขุนวิเศษรักษา เลื่อนตำแหน่งเป็นนายเวรกรมพลัมภัง

พ.ศ. ๒๔๓๙ ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเป็นที่พันพุฒอนุราช ตำแหน่งผู้ช่วยเจ้ากรมพลัมภัง

ตามระเบียบกระทรวงมหาดไทยที่จัดใหม่ในสมัยนั้น กรมพลัมภังเป็นเจ้าหน้าที่แผนกการปกครองท้องที่ในหัวเมือง พระยาโบราณ ฯ มีตำแหน่งอยู่ในกรมพลัมภัง ๒ ปีเศษ ได้เริ่มศึกษาวิธีการปกครองหัวเมืองในตอนนี้

รับราชการหัวเมือง

พ.ศ. ๒๔๓๙ ในสมัยนั้นเพิ่งแรกตั้งมณฑล ๆ อยุธยายังขาดข้าหลวงมหาดไทย กรมขุนมรุพงศศิริพัฒน์ สมุหเทศาภิบาล

ตรัสขอพันพุฒอนุราช (คือพระยาโบราณ ฯ) เป็นข้าหลวงมหาดไทยเจ้ากระทรวงนำความขึ้นกราบบังคมทูล จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานสัญญาบัตรเลื่อนขึ้นเป็นที่หลวงอนุรักษ์ภูเบศร ไปเป็นตำแหน่งข้าหลวงมหาดไทยมณฑลอยุธยาเมื่ออายุได้ ๒๕ ปี

พ.ศ. ๒๔๔๐ พระยาชัยวิชิต (นาก ณป้อมเพ็ชร) ผู้รักษากรุงศรีอยุธยา (ตรงกับตำแหน่งผู้ว่าราชการจังหวัด) เวนคืนตำแหน่งยังไม่มีตัวผู้จะเป็นแทน สมุหเทศาภิบาลขอให้หลวงอนุรักษ์ภูเบศร ข้าหลวงมหาดไทยรักษาราชการชั่วคราว แต่เมื่อทำการมาไม่ช้าก็ปรากฏความสามารถว่าอาจจะเป็นผู้รักษากรุงได้

พ.ศ. ๒๔๔๑ พระราชทานสัญญาบัตรเลื่อนขึ้นเป็นพระอนุรักษ์ภูเบศร และเป็นตำแหน่งผู้รักษากรุงศรีอยุธยา เมื่ออายุได้ ๒๗ ปี

พ.ศ. ๒๔๔๔ รับพระราชทานสัญญาบัตรเลื่อนขึ้นเป็นพระยาโบราณบุรานุรักษ์ ปลัดเทศาภิบาลมณฑลอยุธยา (สมัยนั้นยังเรียกว่า "มณฑลกรุงเก่า") ด้วย

พ.ศ. ๒๔๔๖ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้กรมขุนมรุพงศศิริพัฒน์ ซึ่งเป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลอยุธยามาแต่แรกตั้ง เสด็จย้ายไปทรงบัญชาการแก้ไขความลำบากซึ่งเกิดขึ้นในมณฑลปราจิณ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระยาโบราณ ฯ เป็นผู้รั้งตำแหน่งสมุหเทศาภิบาลมณฑลอยุธยา ด้วยทรงคุ้นเคยทราบคุณวุฒิของพระยาโบราณ ฯ แล้ว ถึงกระนั้นก็โปรดให้เป็นแต่ผู้รั้งอยู่ถึง ๓ ปี

พ.ศ. ๒๔๔๙ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลอยุธยา มีลำดับยศชั้นที่ ๑ ตรี (ตรงกับมหาอำมาตย์ตรีในรัชกาลที่ ๖) เต็มตำแหน่ง เมื่ออายุได้ ๓๕ ปี

พ.ศ. ๒๔๕๔ ในรัชกาลที่ ๖ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริตั้งคณะเสือป่า พระยาโบราณ ฯ ก็เข้าเป็นสมาชิกตั้งแต่แรกมาจนตลอดรัชกาลที่ ๖ ได้เคยเป็นตั้งแต่พลเสือป่าและต่อมาได้เลื่อนยศขึ้นโดยลำดับจนถึงเป็นนายกองใหญ่ ได้มีตำแหน่งในคณะเสือป่าตั้งแต่เป็นผู้บังคับกองจนเป็นผู้บัญชาการกองเสนารักษาดินแดนอยุธยา เป็นราชองครักษ์และได้รับพระราชทานเหรียญมหาสารทูลมาลาด้วย

พ.ศ. ๒๔๕๕ ได้รับพระราชทานสัญญาบัตรเพิ่มเกียรติยศเปลี่ยนราชทินนามเป็น พระยาโบราณราชธานินทร์ สยามินทรภักดีพิริยพาหะ ถือศักดินา ๑๐,๐๐๐ ต่อมาอีกปี ๑ ได้เลื่อนยศเป็นมหาอำมาตย์โท

พ.ศ. ๒๔๕๙ ตั้งระเบียบรวมหลายมณฑลเป็นภาค มีอุปราชบัญชาการเหนือสมุหเทศาภิบาลมณฑลอื่นในภาคนั้น พระยาโบราณ ฯ ได้เป็นอุปราชภาคอยุธยา มาจนเลิกระเบียบภาคในรัชกาลที่ ๗ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘ ก็คงเป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลอยุธยาอย่างเดิมต่อมา

พ.ศ. ๒๔๗๒ พระยาโบราณ ฯ อายุได้ ๕๘ ปี ถึงเขตต์ออกรับเบี้ยบำนาญ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้พระยาโบราณ ฯ

ออกจากตำแหน่งสมุหเทศาภิบาล และพระราชทานเบี้ยบำนาญมาจนตลอดอายุ

ประมวญเวลาที่พระยาโบราณราชธานินทร์รับราชการ ตั้งแต่อายุ ๑๘ ปี รับราชการอยู่ในกรุงเทพ ฯ ๗ ปี ขึ้นไปรับราชการอยู่ที่กรุงศรีอยุธยาแต่อายุ ๒๕ ปี จนอายุได้ ๕๘ ปี เป็นเวลารับราชการอยู่หัวเมือง ๓๓ ปี รวมได้รับราชการประจำถึง ๔๐ ปี ได้รับพระราชทานเงินเดือนตั้งแต่เดือนละ ๑๖ บาท ถึงเดือนละ ๑๗๕๐ บาทเป็นที่สุด แต่เมื่อออกรับเบี้ยบำนาญแล้ว ก็ยังคงรับราชการเป็นตำแหน่งอุปนายกแผนกโบราณคดีในราชบัณฑิตยสภามาจนประกาศใช้พระราชบัญญัติว่าด้วยราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๔๗๖

ประวัติของพระยาโบราณ ฯ เมื่อรับราชการหัวเมืองแปลกกับเพื่อนข้าราชการในสมัยเดียวกันเป็นข้อสำคัญอย่างหนึ่ง ที่รับราชการอยู่ในมณฑลเดียว หรือถ้าว่าให้ชัดยิ่งกว่านั้น ประจำอยู่แต่ในจังหวัดเดียว ตั้งแต่เป็นตำแหน่งชั้นต่ำจนถึงเป็นอุปราช อันเป็นชั้นสูงสุดในข้าราชการหัวเมือง หาเคยย้ายถิ่นที่รับราชการเหมือนคนอื่นไม่ ที่เป็นเช่นนั้นเพราะพระยาโบราณ ฯ ทรงคุณวุฒิฉะเพาะเหมาะแก่มณฑลอยุธยาไม่มีใครเหมือน พระบาทสมเด็จพระเจ้าเจ้าอยู่หัวทั้ง ๓ รัชกาลจึงไม่โปรดให้ย้ายไปรับราชการที่อื่น คุณวุฒิของพระยาโบราณ ฯ เป็น ๒ อย่างประกอบกัน คือความสามารถในการปกครองบ้านเมืองอย่าง ๑ ความรอบรู้โบราณคดีมณฑลอยุธยาอย่าง ๑

ความสามารถในการปกครองบ้านเมืองนั้น พระยาโบราณ ฯ ได้ขึ้นไปรับราชการตั้งแต่สมัยเมื่อแรกตั้งมณฑล รู้การที่กรมขุนมรุพงศศิริพัฒน์ทรงจัด และได้ช่วยทำการนั้น ๆ มาแต่แรกจนชำนิชำนาญ ครั้นกรมขุนมรุพงศ ฯ เสด็จย้ายไปมณฑลอื่น พระยาโบราณ ฯ สามารถรักษาการต่าง ๆ ที่กรมขุนมรุพงศ ฯ ได้ทรงจัด เช่นวิธีปราบโจรผู้ร้ายเป็นต้น ไว้ได้ตั้งแต่ก่อนหมดทุกอย่าง นอกจากนั้นได้คิดอ่านจัดการให้เป็นคุณประโยชน์แก่บ้านเมืองต่อมาด้วยสติปัญญาสามารถของตนเองอีกก็มาก จะพรรณนาถึงรายการ (แม้เพียงในเวลาที่ผู้แต่งหนังสือนี้ ได้มีหน้าที่ในการปกครองมาด้วยกันกับพระยาโบราณ ฯ จน พ.ศ. ๒๔๕๘) ก็จะยืดยาวนัก และเป็นการที่จัดตามหัวเมืองเหมือนกันทุกมณฑลโดยมาก เพราะฉะนั้นจะกล่าวแต่โดยย่อ ว่ามณฑลอื่นได้ทำอย่างไร พระยาโบราณ ฯ ก็ทำได้อย่างนั้น บางเรื่องก็ดีกว่ามณฑลอื่น จะยกพอเป็นอุทาหรณ์เรื่องหนึ่ง แรกตั้งพระราชบัญญัติลักษณเกณฑ์ทหารใน พ.ศ. ๒๔๔๘ คนพากันหลบหนีเข้าบวชเป็นอันมาก ถึงกระทรวงมหาดไทยเรียกเทศา ฯ มณฑลที่ใช้พระราชบัญญัตินั้น เข้าไปปรึกษาว่าควรจะทำอย่างไร เทศา ฯ บางคนเห็นว่าการหลบหนีบวชก็เป็นการฝ่าฝืนพระราชบัญญัติ ควรจับเอาตัวมาฟ้องศาลเอาโทษตามกฎหมาย แต่พระยาโบราณ ฯ เสนอความเห็นว่าคนกำลังตื่น ถ้าจับกุมก็จะยิ่งตื่นกันหนักขึ้น ถ้าเห็นว่าวัดคุ้มไม่ได้ก็คงพากันหนีเข้าป่า เมื่อหมดสะเบียงอาหารก็จะเที่ยวปล้นสดมภ์เลี้ยงชีพ จะเลยต้องปราบโจร

ผู้ร้ายด้วยอีกอย่างหนึ่ง เห็นว่าปล่อยให้บวชอยู่ในวัดดีกว่า เหมือนฯ กับฝากพระให้คุมไว้ เมื่อคนเหล่านั้นรู้ความตามพระราชบัญญัติ เห็นว่าที่ต้องเป็นทหารชั่วคราวไม่เป็นการเดือดร้อนเหลือเกิน ก็คง สึกออกมาเอง ที่จะทนอดเข้าเย็นเห็นจะมีน้อย กระทรวงมหาดไทย อนุมัติตามความเห็นของพระยาโบราณ ฯ การเกณฑ์ทหารครั้งนั้นก็ สำเร็จได้ จึงนับถือกันว่าพระยาโบราณ ฯ อยู่ในเทศาที่มีสติปัญญา คนหนึ่ง ถึงกระนั้นความสามารถของพระยาโบราณ ฯ ในการปกครอง บ้านเมืองก็ยังมีเทศา ฯ มณฑลอื่นพอเปรียบได้ แต่ความสามารถ ด้วยรอบรู้โบราณคดีของมณฑลอยุธยา ข้อนี้ไม่มีผู้อื่นเปรียบได้ ทีเดียว

พระยาโบราณ ฯ เป็นผู้รักรู้โบราณคดีโดยอุปนิสัย ชอบอ่าน หนังสือพระราชพงศาวดารตั้งแต่ยังเป็นนักเรียน พอขึ้นไปรับราชการ อยู่ณพระนครศรีอยุธยาก็ตั้งต้นเที่ยวดูโบราณวัตถุสถานต่าง ๆ ที่ กล่าวถึงในหนังสือพระราชพงศาวดาร แห่งใดไม่ปรากฏก็พยายาม ค้นหา สุดแต่มีเวลาว่างเมื่อใดก็วานชาวบ้านพาบุกป่าฝ่าหนามเที่ยว ค้นหาโบราณวัตถุสถานมาตั้งแต่ยังเป็นหลวงอนุรักษ์ภูเบศร จนเป็น พระยาโบราณ ฯ ก็มีความรู้ด้วยได้พบโบราณวัตถุสถานในพระนคร ศรีอยุธยา ซึ่งผู้อื่นยังไม่เคยเห็นเป็นอันมาก เมื่อความนั้นทราบถึง เจ้านายและผู้อื่นที่ชอบรู้โบราณคดีก็พากันไต่ถาม หรือให้พระยา โบราณ ฯ พาไปเที่ยวดูเนือง ๆ จนความทราบถึงพระบาทสมเด็จ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์โปรดโบราณคดีมาก และเอาฯ

พระราชหฤทัยใส่ในเรื่องโบราณคดีกรุงศรีอยุธยามาช้านาน ก็โปรดทรงชักใช้ไต่ถามพระยาโบราณ ฯ เวลาเสด็จไปประทับณพระราชวังบางปะอิน ก็โปรดให้พระยาโบราณ ฯ ถากถางนำทางเสด็จไปทอดพระเนตรโบราณสถานต่าง ๆ ทั้งที่ในพระนครและตามหัวเมืองในมณฑลอยุธยาเนือง ๆ เป็นเหตุที่ทรงพระเมตตากรุณาพระยาโบราณ ฯ ยิ่งขึ้นเป็นลำดับมา

การต่าง ๆ ซึ่งพระยาโบราณ ฯ ได้ทำให้เกิดประโยชน์แก่ความรู้โบราณคดีมีหลายอย่าง จะเห็นได้ในคำอธิบายแผนที่กรุงศรีอยุธยาซึ่งพิมพ์ต่อไปข้างหน้าโดยมาก แต่มีบางอย่างพระยาโบราณ ฯ มิได้กล่าวถึง และบางอย่างซึ่งเป็นการสำคัญกว่าที่พระยาโบราณ ฯ กล่าว จะเอามาพรรณนาให้ปรากฏต่อไปนี้ ตั้งแต่พระยาโบราณ ฯ มีชื่อเสียงว่าเป็นผู้รู้โบราณคดีมาก แม้จะยินดีก็เห็นจะรู้สึกรับผิดชอบที่จะต้องมิให้เสียชื่อเสียงในทางนั้น หรือจะเป็นด้วยความรักวิชาพาไปก็อาจเป็นได้เหมือนกัน พระยาโบราณ ฯ พยายามหาความรู้เพิ่มเติมอยู่เสมอเป็นนิจ ทั้งด้วยค้นหาหนังสืออ่านและเที่ยวดูตามท้องที่ บรรดาหนังสือซึ่งมีความเนื่องถึงพระนครศรีอยุธยา จะเป็นในพงศาวดารก็ดี จดหมายเหตุก็ดี กฎหมายก็ดี ดูเหมือนพระยาโบราณ ฯ จะได้อ่านหมดไม่มีเว้น และจำความไว้ได้ด้วย จะยกอุทาหรณ์ครั้งหนึ่ง สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จลงเรือพระที่นั่งพายในสระบางปะอินจะไปเที่ยวประพาส ตรัสเรียกพระยาโบราณ ฯ ให้ตามเสด็จ นั่งไปที่กะทงเรือหลังที่ประทับ พอเรือพายผ่าน

พระที่นั่งไอสวรรย์ทิพอาสนปราสาทที่อยู่กลางสระ ตรัสถามพระยาโบราณ ฯ ว่า "ปราสาทครั้งกรุงเก่ายอดประดับกระจกหรือไม่" พระยาโบราณ ฯ กราบทูลสนองทันทีว่า "ประดับ" ตรัสย้อนถามว่า "ทำไมเจ้าจึงรู้ว่าประดับกระจก" พระยาโบราณ ฯ กราบทูลสนองว่า "ในหนังสือพระราชพงศาวดารแผ่นดินพระเจ้าปราสาททองว่าครั้งหนึ่งพระนารายน์ราชกุมารเล่นอยู่บนเกยปราสาทอสนีบาตลงต้องยอดปราสาทจนกระจกตกปลิวลงมาต้องพระองค์ พระนารายน์ก็หาเป็นอันตรายด้วยสายฟ้าไม่" สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงตรัสว่า "เออจริงแล้ว" บรรดาผู้ที่ตามเสด็จไปในเรือพระที่นั่งพากันชมความทรงจำของพระยาโบราณ ฯ กับทั้งที่คิดขึ้นได้ว่องไวด้วย เมื่อพระยาโบราณ ฯ อ่านเรื่องกรุงศรีอยุธยาที่มีในหนังสือไทยหมดแล้วยังไม่พอใจอุตส่าห์พยายามเรียนภาษาอังกฤษต่อไปในเวลาเมื่อเป็นเทศา ฯ อยู่แล้วจนรู้ภาษาอังกฤษอาจอ่านหนังสือเรื่องพระนครศรีอยุธยาซึ่งฝรั่งแต่งไว้แต่โบราณได้ และเลยพูดภาษาอังกฤษพอนำแขกเมืองบรรดาศักดิ์สูงเที่ยวดูพระนครศรีอยุธยาได้เอง แต่ข้อที่ได้เรียนรู้ภาษาอังกฤษนั้นพระยาโบราณ ฯ มิใคร่บอกให้ใครทราบ เห็นจะเป็นด้วยเกรงผู้ที่ได้เรียนรู้มากกว่าจะหัวเราะเยาะเพราะพระยาโบราณ ฯ ปรารถนาจะเรียนแต่พออ่านหนังสือเรื่องกรุงศรีอยุธยาเท่านั้น

การที่พระยาโบราณ ฯ เรียนเรื่องกรุงศรีอยุธยาด้วยเที่ยวตรวจตามท้องที่นั้น เห็นจะกล่าวได้โดยย่อว่า "เที่ยวดูทั่วทุกหัวระแหง" ยกอุทาหรณ์ดังเช่นอยากรู้หนทางที่สมเด็จพระนเรศวรมหาราชเสด็จยก

กองทัพไปเมื่อคราวชนช้าง ในหนังสือพงศาวดารมีแต่ว่าเสด็จไปประชุมทัพที่ตำบลป่าโมกข์. พระยาโบราณ ฯ เที่ยวตรวจหาหนทางตั้งแต่ป่าโมกข์ไป จนได้ความว่ากองทัพสมเด็จพระนเรศวรเดินเลียบลำน้ำ "สามโก้" ไปเมืองสุพรรณ ทางอื่น ๆ เช่นทางป่าเมืองลพบุรีและเขาพระพุทธบาทก็ได้เคยไปแทบทั่วทุกตำบล เลยเป็นประโยชน์กว้างขวางนอกจากได้ความรู้โบราณคดี เพราะการที่เที่ยวตรวจท้องที่นั้นพระยาโบราณ ฯ ได้เห็นภูมิลำเนากับทั้งกิจการของพวกพลเมืองและที่สุดได้คุ้นกับราษฎรที่อยู่ในปกครองยิ่งกว่าผู้รักษากรุงแต่ก่อนมาทุกคนหมด ข้อนี้ก็เป็นมูลเหตุสำคัญอันหนึ่ง ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวไม่โปรดให้ย้ายพระยาโบราณ ฯ จากมณฑลอยุธยา

เนื่องจากการที่เที่ยวตรวจตามท้องที่มากนั้น พระยาโบราณ ฯ ได้ทำให้เกิดประโยชน์เป็นแก่นสารสืบมาอีกอย่างหนึ่ง คือเมื่อไปพบโบราณวัตถุอันสมควรจะรักษาทอดทิ้งอยู่ที่ใด ก็สั่งให้เก็บเอามารักษาไว้ที่ในวังจันทรเกษม จำเนียรกาลนานมาได้ของโบราณมากขึ้น จนสามารถจัดเป็น "อยุธยาพิพิธภัณฑ์สถาน" ปรากฏอยู่จนบัดนี้ แม้มีพิพิธภัณฑ์สถานในกรุงเทพ ฯ แล้วก็ดี แต่ (เมื่อก่อนรัชกาลที่ ๗) ยังจัดเหมือนกับเป็นคลังเก็บของคนจะไปดูก็ยาก อยุธยาพิพิธภัณฑ์สถานที่พระยาโบราณ ฯ จัดขึ้นเป็นอย่างพิพิธภัณฑ์สมัยใหม่จึงเป็นที่คนชอบไปดู สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงก็โปรดเสด็จไปทอดพระเนตรเมื่อเสด็จไปยุโรปครั้งหลังใน พ.ศ. ๒๔๕๑ เสด็จถึงเมืองฮอมเบิคในประเทศเยอรมนี มีพระราชโทรเลขมาถึงสมเด็จ ฯ กรมพระยา

ดำรง ฯ เมื่อยังเป็นกรมหลวงและเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ว่า

"มิวเซียมที่นี่เหมือนมิวเซียมกรุงเก่า ออกคิดถึงพระยาโบราณฯ ฉันจะแต่งหนังสือเรื่องมิวเซียมนี้"

พระยาโบราณ ฯ ได้เห็นสำเนาพระราชโทรเลขก็ยินดีเหมือนกับได้รับพระราชทานบำเหน็จที่จัดพิพิธภัณฑ์สถานนั้น แม้ชาวต่างประเทศ ทั้งที่เป็นแขกเมืองมีบรรดาศักดิ์สูงและพวกที่ท่องเที่ยวมาถึงกรุงเทพ ฯ ถ้าใครมีเวลา พอก็ขึ้นไปดูพระราชวังกรุงศรีอยุธยาที่พระยาโบราณ ฯ ขุดตกแต่ง และอยุธยาพิพิธภัณฑ์ที่พระยาโบราณ ฯ จัด เพราะฉะนั้นพระยาโบราณ ฯ จึงได้รับเครื่องราชอิสสริยาภรณ์ต่างประเทศหลายอย่าง คือ ตราเดนะโบรคชั้นที่ ๒ ของประเทศเดนมาร์ค ๑ ตรานกอินทรีแดง ชั้น ๒ ของประเทศปรุสเซีย ๑ ตรามงกุฎอิตาลี ชั้น ๒ ของประเทศอิตาลี ๑ และตราเฮนริธิไลออน ชั้นที่ ๑ ของประเทศบรันสวิก ๑

เพราะเหตุที่มีความรอบรู้และได้ประกอบการให้เกิดประโยชน์แก่โบราณคดีดังกล่าวมา พระยาโบราณ ฯ ได้รับพระราชทานเกียรติศักดิ์อันเป็นเครื่องหมายคุณวิเศษในทางนั้นหลายอย่าง คือ

พ.ศ. ๒๔๔๗ เป็นผู้ช่วยบรรณารักษ์หอพระสมุดวชิรญาณ ครั้นพ.ศ. ๒๔๔๘ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตั้งหอพระสมุดสำหรับพระนคร เป็นอนุสสรณ์สนองพระเดชพระคุณสมเด็จพระบรมชนกนารถ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อจำนวนปีแต่พระบรมราชสมภพครบสตพรรษ ทรงตั้งกรรมการสำหรับ

อำนวยการหอพระสมุด ฯ นั้น โปรดให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช (คือพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว) เป็นสภานายก และโปรดให้กรมพระสมมตอมรพันธุ์ สมเด็จกรมพระยาดำรง ฯ พระยาประชากิจกรจักษ์ (แช่ม บุนนาค ซึ่งแต่งหนังสือตำนานโยนก) กับพระยาโบราณ ฯ เป็นกรรมสัมปาทิกหอพระสมุดสำหรับพระนครมาแต่แรก

พ. ศ. ๒๔๕๐ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตั้งโบราณคดีสโมสร ทรงรับเป็นสภานายกเอง โปรด ฯ ให้สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเป็นอุปนายก และทรงตั้งพระยาโบราณ ฯ เป็นเลขานุการ พระราชทานพระราชลัญจกรมังกรคาบแก้วให้ใช้สำหรับสโมสร

พ.ศ. ๒๔๕๗ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตั้งวรรณคดีสโมสรขึ้น ทรงรับเป็นสภานายกเอง และโปรด ฯ ให้สภานายกหอพระสมุดสำหรับพระนคร เป็นอุปนายก(๑) ให้กรรมสัมปาทิกหอพระสมุดสำหรับพระนครเป็นกรรมการโดยตำแหน่ง พระยาโบราณ ฯ จึงเป็นกรรมการด้วยคน ๑ และโปรด ฯ ให้สร้างพระราชลัญจกรรูปพระคเณศขึ้นสำหรับสโมสรนั้น

พ. ศ. ๒๔๖๙ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตั้งราชบัณฑิตย์ โปรด ฯ ให้สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพเป็นนายก สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงศ์เป็นอุปนายกแผนกศิลปากร

(๑) เวลานั้นสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงเป็นนายกหอพระสมุดสำหรับพระนคร

กรมหมื่นพิทยาลงกรณ์เป็นอุปนายกแผนกวรรณคดี และโปรด ฯ ให้พระยาโบราณราชธานินทร์เป็นอุปนายกแผนกโบราณคดี

เกียรติศักดิ์ตามที่ว่ามาเป็นฝ่ายข้างสูง พระยาโบราณ ฯ ยังได้เป็นตำแหน่งเกียรติศักดิ์ถึงชั้นราษฎรอาจเป็นได้ก็มี เช่นรับเป็นผู้ใหญ่บ้านหมู่หนึ่งในตำบล หอรัตนไชย ตามราษฎรเลือก และได้ทำการตามหน้าที่ เช่นไปนั่งประชุมทำการกับกำนันผู้ใหญ่บ้านตำบลนั้น ทั้งเป็นเทศาอยู่ด้วย เรื่องนี้พระยาโบราณ ฯ ประพฤติตามเยี่ยงอย่าง กรมขุนมรุพงศ์ ฯ และเทศา ฯ มณฑลอื่น เพื่อจะบำรุงความนิยมของราษฎรในแบบการปกครองที่จัดใหม่ ต่อมาเมื่อตั้งพระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์ มีพระสงฆ์บางวัดเลือกพระยาโบราณ ฯ เป็นตำแหน่งมัคนายกตามพระราชบัญญัติ พระยาโบราณ ฯ ก็รับเป็นมัคนายก วัดสุวรรณดาราราม วัดมณฑป และวัดพุทไธสวรรย์ รวมถึง ๓ วัดด้วยกัน

จะเลยกล่าวบรรยายถึงการต่าง ๆ ที่พระยาโบราณ ฯ ได้ทำให้เกิดประโยชน์แก่พระศาสนาต่อไป เมื่อทำราชการเป็นหลักแหล่งแล้ว พวกญาติก็สมมตให้เป็นหัวหน้าในสกุลเดชะคุปต์ พระยาโบราณ ฯ บริจาคทรัพย์ปฏิสังขรณ์วัดยี่สาย และวัดศรีสุดาราม ในคลองบางกอกน้อย จังหวัดธนบุรี อันเป็นที่ทำบุญของสกุลแต่เดิมมาทั้ง ๒ วัดตามกำลังสามารถจะทำได้ ส่วนที่พระนครศรีอยุธยานั้น ตั้งแต่พระยาโบราณ ฯ ยังเป็นตำแหน่งปลัดเทศาภิบาล ได้เสนอความเห็นเรื่องวัดที่พระนครศรีอยุธยา ว่าได้ให้ตรวจนับวัดร้างมีจำนวนถึง

๕๔๓ วัด เป็นเนื้อที่ดิน ๒๑๓๘ ไร่ ในที่วัดร้างทั้งปวงนั้นมักมีคนเข้าไปทำไร่และป่าพื้นเก็บผลประโยชน์ด้วยไม่มีกรรมสิทธิอย่างหนึ่งอย่างใด ทั้งไม่ต้องเสียเงินอากร เพราะรัฐบาลงดเว้นไม่เก็บในที่วัดมาแต่ก่อน บางแห่งก็ถึงเข้าไปปลูกเรือนซานอยู่ในที่วัดร้าง ด้วยไม่มีผู้ใดห้ามปราม นอกจากนั้นยังมีพวกที่ไปเที่ยวรื้อเจดียสถานที่หักพังเอาอิฐไปใช้เป็นอาณาประโยชน์อีกพวกหนึ่ง พระยาโบราณ ฯ เห็นว่ารัฐบาลควรจะจัดการรักษาวัดร้าง และวิธีที่จัดนั้นเห็นว่า

๑) ควรเรียกค่าเช่าที่จากผู้ที่เข้าไปทำไร่และปลูกป่าพื้น หรือปลูกเรือนอยู่ในวัดร้างบ้างตามสมควร คนเหล่านั้นคงยอมเสียด้วยไม่รังเกียจ เพราะการเสียค่าเช่าต่อรัฐบาลนั้นทำให้เกิดสิทธิปกครองไม่มีผู้อื่นแย่ง

๒) การที่รื้อเอาอิฐวัดร้างไปใช้นั้นควรห้ามขาดทีเดียว

๓) เงินค่าเช่าที่ได้มาควรรวมไว้เป็นเงินพระราชกุศลแผนกหนึ่งต่างหาก สำหรับใช้ปฏิสังขรณ์หรือรักษาเจดียสถานของโบราณซึ่งสมควรจะรักษา

๔) ควรรวมเงินหลวงอีกประเภทหนึ่งซึ่งเรียกเงินกัลปนา (คือเงินอากรเก็บจากที่ดินบางแห่ง) ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินได้ทรงอุทิศพระราชทานไว้สำหรับรักษาวัดเอามารวมเข้ากับเงินพระราชกุศลนั้น

๕) เงินค่าเช่าที่จอดเรือแพตามหน้าวัด ซึ่งเวยยาวัจกรเก็บตามอำเภอใจ และมิใคร่ได้เป็นประโยชน์แก่วัดนั้น รัฐบาลก็ควรเข้าควบคุมการที่เก็บ ถ้าเป็นวัดมีพระสงฆ์อยู่ก็จ่ายแก่วัดนั้น ถ้าเป็น

วัดร้างก็เอามาบวกเป็นเงินพระราชกุศล เป็นทุนสำหรับจัดการรักษาวัดโบราณ

เมื่อเทศา ฯ บอกเข้ามาให้กราบบังคมทูล ความทราบฝ่าละอองธุลีพระบาท ก็เป็นที่พอพระราชหฤทัย ทรงชมเชยว่า ตามที่พระยาโบราณ ฯ คิดอ่านจัดการเช่นนี้ เป็นความคิดดีมาก จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้จัดตามความคิดของพระยาโบราณ ฯ แม้ในมณฑลอื่น ๆ ด้วย พอประจวบเวลาพระยาโบราณ ฯ เป็นเทศา ฯ ก็ลงมือปฏิสังขรณ์วัดเก่าต่อมา แต่จำนวนเงินมีน้อยจึงเลือกทำแต่ที่วัดสำคัญอันเห็นพอจะรักษาไว้ได้ คือ วัดพุทไธสวรรย์ วัดพระเจ้าแพนงเชิง วัดหน้าพระเมรุ วัดมณฑป วัดศรีอโยธยา วัดเสนาศนาราม และวัดสุวรรณดาราราม เหล่านี้เป็นวัดสำคัญ วิธีของพระยาโบราณ ฯ มักขอให้พระเป็นผู้ทำ จ่ายเงินพระราชกุศลให้แต่พอเริ่มการ แล้วให้พระคิดบอกบุญเรี่ยรายต่อไป

สถานสาธารณประโยชน์ที่เกิดขึ้นณกรุงศรีอยุธยาด้วยความขวนขวายของพระยาโบราณ ฯ เมื่อเป็นเทศา ฯ ก็หลายอย่าง เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จสวรรคต พระยาโบราณ ฯ เป็นหัวหน้าชักชวนคนทั้งหลายให้สร้างสิ่งอนุสสรณ์สนองพระเดชพระคุณพระนครศรีอยุธยา เรี่ยรายได้เงินราว ๗๐,๐๐๐ บาท สร้างโรงพยาบาลขนานนามว่า "ปัญจมาธิราชอุทิศ" เป็นโรงพยาบาลแรกมีณพระนครศรีอยุธยา ยังมีเงินเหลืออยู่บ้าง พระยาโบราณ ฯ

คิดจะสร้างโอสถศาลาถาวรขึ้นที่สระบุรีอีกแห่งหนึ่ง จึงชักชวนชาวสระบุรี และที่อื่นจนได้เงินกว่า ๒๐,๐๐๐ บาท เอาไปสร้างโอสถศาลาที่เมืองสระบุรี เรียกอย่างเดียวกันว่า "โอสถศาลาบัญจมาธิราชอุทิศ" เป็นประโยชน์ช่วยชีวิตมนุษย์อยู่จนทุกวันนี้ทั้ง ๒ แห่ง

ใน พ.ศ. ๒๔๔๐ เมื่อพระยาโบราณ ฯ ยังเป็นที่หลวงอนุรักษ์ภูเบศร แต่งงานสมรสกับนางสาวจำเริญ ธิดา หลวงเทเพนทร ในกรุงเทพ ฯ อยู่ร่วมสุขทุกข์ช่วยสามีตั้งตัวมาจนได้เป็น "คุณหญิง" รับพระราชทานเครื่องราชอิสสริยาภรณ์ ตติยจุลจอมเกล้า เป็นเกียรติยศ และได้รักษาพยาบาลสามีมาจนที่สุด มีบุตรธิดาด้วยกัน ๕ คน คือ

๑. นายพืชน์ เกชะคุปต์ ผู้ช่วยข้าหลวงตรวจการกรมมหาดไทย กระทรวงมหาดไทย

๒. นางเทพอักษร (พันธ์ อินทุสุต)

๓. นางพูน อารยะกุล

๔. นางสาวเพ็ญ เกชะคุปต์

๕. นางสาวพัฒน์ เกชะคุปต์

ตั้งแต่พระยาโบราณ ฯ ออกจากราชการหัวเมืองแล้ว ลงมาสร้างบ้านเรือนอยู่ในกรุงเทพ ฯ ที่ตรอกน้อมจิตร ถนนนเรศร อำเภอบางรัก ยังอุตส่าห์ทำราชการในราชบัณฑิตยสภาไม่ลาออก แต่เมื่อลงมาอยู่ในกรุงเทพ ฯ สบายเป็นปกติอยู่ไม่ช้านานเท่าใด พอถึง

พ.ศ. ๒๔๗๕ ก็เริ่มมีอาการป่วยกระเสาะกระแสะ ดูคล้ายกับเป็นอำมะพาธอย่างอ่อน ๆ มีเวลาสบายพอไปไหนได้บ้าง อ่อนเพลียต้องอยู่แต่กับที่บ้าง อย่างว่า "สามวันดีสี่วันไข้" อาการค่อยทรุดลงโดยลำดับจนถึงอนิจกรรมเมื่อวันที่ ๓๐ เมษายน พ.ศ. ๒๔๗๙ ได้พระราชทานโกศประกอบลอง ๘ เหลี่ยมเป็นเกียรติยศเสมอชั้นเจ้าพระยา เมื่อถึงอนิจกรรมอายุได้ ๖๔ ปี

สิ้นเรื่องประวัติของพระยาโบราณราชธานินทร์ เพียงนี้.

ตรี ลพ [signature]

ถ่ายเมื่อวันที่ ๕ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๗๕

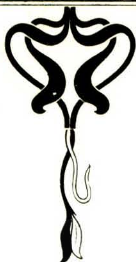
ในคราวบำเพ็ญกุศล ๑๐๐ วัน

สารบาญ

สารบาญรูป

อายุ ๒๐ ปี

อายุ ๓๐ ปี

อายุ ๔๐ ปี

อายุ ๕๐ ปี

อายุ ๕๕ ปี

คำอุทิศกุศล

เมื่อพระยาโบราณราชธานินทร์รับราชการครบ ๓ รอบ

ด้วยนับจำเดิมตั้งแต่ข้าพเจ้ารับราชการในตำแหน่งอาจารย์รอง ในโรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ ในพระบรมมหาราชวัง มา ตั้งแต่วันที่ ๘ มิถุนายน พระพุทธศักราช ๒๔๓๒ มาจนถึงวันที่ ๘ มิถุนายน พระพุทธศักราช ๒๔๖๘ บรรจบครบ ๓ รอบนักษัตร บริบูรณ์ ด้วยความสวัสดิ์มีความเจริญเป็นลำดับมา และทั้งข้าพเจ้า ได้รับราชการอยู่ในพระนครศรีอยุธยายืนนานมากกว่าผู้อื่น เป็นเหตุ ให้ข้าพเจ้าเกิดปีติปราโมทย์ในสุจริตกิริยาที่ได้ปฏิบัติมาแต่ต้นจนบัดนี้ และระลึกถึงคุณูปการแห่งบุรพการี มีชนกชนนีผู้ยังเกิดเกล้าที่บำรุง กล่อมเกลี้ยงเลี้ยงดูมาตั้งแต่เป็นทารกจนเจริญวัย ทั้งคุณแห่ง บุรพาจารย์ทั้งหลายทั้งที่เป็นเจ้านายและอำมาตย์ราชบุรุษ ที่ได้อบรม สั่งสอนในนานาศิลปศาสตร์แก่ข้าพเจ้ามา กับทั้งระลึกถึงพระเดช พระคุณในพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งได้ทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้า ฯ ชุบเลี้ยงพระราชทานยศบรรดาศักดิ์แก่ข้าพเจ้า ตั้งแต่ชั้นต่ำขึ้นมา จนถึงบรรดาศักดิ์พระยาและยศชั้นมหาอำมาตย์ตรี พระราชทาน เครื่องราชอิสสริยาภรณ์ชั้นสูงอีกหลายอย่าง และเครื่องยศตั้งแต่

โต๊ะทอง กาทอง ขึ้นมาจนถึงพานทอง ซึ่งเป็นเครื่องยศสำหรับข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ ในเวลาที่ข้าพเจ้ายังมีอายุอยู่ในมัชฌิมวัย และทั้งยังได้พระราชทานปูชนียวัตถุกับอาภรณ์และเครื่องอุปโภคบริโภคเป็นพิเศษอีกหลายอย่าง มีพระราชทานพระบรมฉายาลักษณ์และหีบบุหรี่ทองหลังฝามีตราพระปรมาภิไธยลงยาราชาวดีเป็นอาทิ บางสมัยแม้พันธุ์ไม้อันเป็นผลาหารซึ่งทรงปลูกไว้ในพระราชอุทยานแรกเริ่มมีผล ก็ยังทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ เฉลี่ยมาพระราชทานข้าพเจ้า ทั้งโปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระราชกระแสในวิชาโบราณคดี นัยว่าพระองค์เป็นเจ้าชีวิตและเป็นบุรพาจารย์ของข้าพเจ้า อนึ่งพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวก็มีพระเดชพระคุณแก่ข้าพเจ้าเป็นอเนกประการ มีพระราชทานบรรดาศักดิ์ให้เป็นพระยา ดำรงศักดินา ๑๐,๐๐๐ เป็นองคมนตรี และเลื่อนยศขึ้นเป็นมหาอำมาตย์โท และ มหาเสวกโท เลื่อนตำแหน่งขึ้นเป็นอุปราช ทั้งเป็นนายเสือป่าตั้งแต่ชั้นต่ำจนถึงนายกองใหญ่เป็นราชองครักษ์ พระราชทานเครื่องราชอิสสริยาภรณ์ชั้นสูง ในส่วนราชการและในส่วนพระองค์ ทั้งพระราชทานพระบรมฉายาลักษณ์ซึ่งเป็นพระมหากรุณาธิคุณพิเศษ เมื่ออภิลักขิตสมัยมงคลมาถึงข้าพเจ้าจึงปรารภที่จะบำเพ็ญกุศลสนองพระคุณบุรพการีและบุรพาจารย์และสนองพระเดชพระคุณในสมเด็จพระราชาธิบดีทั้งอดีตและปัตยุบันจึงได้สร้างพระพุทธปฏิมากรปางถวายพระเนตร อุทิศกุศลให้ฉะเพาะท่านขุนฤทธิ์ดรุณเสรฐผู้เป็นชนกองค์หนึ่ง พระพุทธปฏิมากรปาง

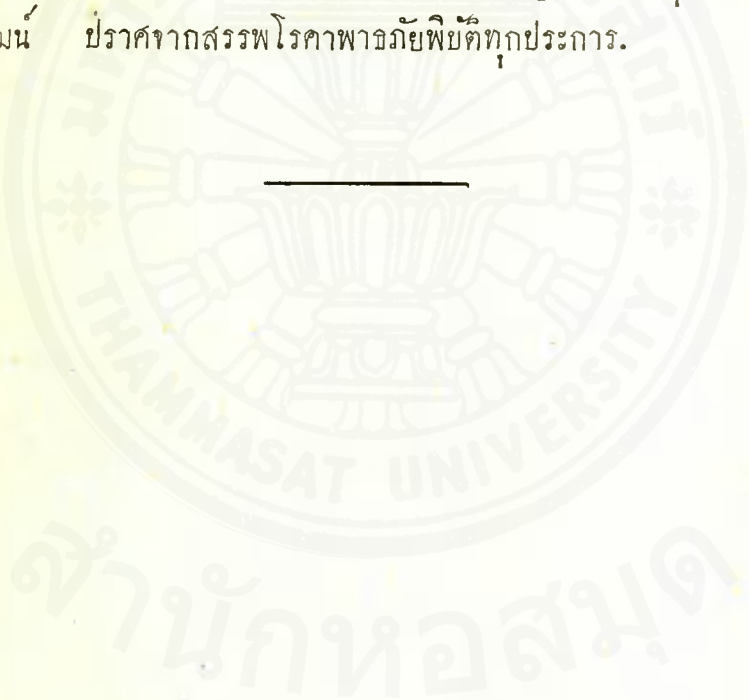
ทรงพระรำพึง อุทิศกุศลฉะเพาะท่านไผ่ผู้ชนนี กับพระพุทธปฏิมากร ทรงอุ้มบาตรไว้สำหรับสักการะองค์หนึ่ง กับสร้างหนังสือนิบาตชาดก ตอนปัญจกนิบาตและฉักกนิบาต ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชประสงค์ที่จะให้แปลลงพิมพ์ในภาษาไทยไว้สำหรับผู้ศึกษาที่มิได้รู้ภาษาบาลีให้แพร่หลาย อุทิศกุศลถวายในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวพระองค์นั้น

ครั้นถึงณวันอาทิตย์ที่ ๗ มิถุนายน พระพุทธศักราช ๒๔๖๘ ได้เชิญพระพุทธคันธารราฐ ซึ่งข้าพเจ้าสร้างอุทิศกุศลถวายในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในอภิลักขิตสมัยเมื่อทรงพระชนม์ครบ ๕๐ พรรษา และเป็นปีแรกที่ข้าพเจ้ารับตำแหน่งหน้าที่สมุหเทศาภิบาลมณฑลอยุธยามาเป็นประธาน กับเชิญพระพุทธรูปถวายพระเนตร พระพุทธรูปทรงพระรำพึง พระพุทธรูปทรงอุ้มบาตร กับพระชัยของโบราณ และพระพุทธรูปสำคัญ ซึ่งข้าพเจ้าได้ปฏิบัติบูชามาแต่ยังเยาว์ ขึ้นประดิษฐานบนม้าหมู่ ประกอบด้วยเครื่องบูชาอันประดิษฐ์ด้วยหิรัญ เชิญพระบรมรูปพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทั้งสองพระองค์ และพระรูปเจ้านายที่มีพระเดชพระคุณประดิษฐานในที่อันควร ประดับด้วยนานาบุปผชาติตั้งเครื่องสักการะ เวลาบ่ายนิมนต์พระสังฆเถร ๙ รูป เท่าจำนวนพระเนาวโลกุตรธรรม ถวายไตรจีวร ให้ครองแล้ว เจริญพระพุทธมนต์ในพรพินิตยันเป็นจวนสถิตย์แห่งอุปราชมณฑลอยุธยา เวลาค่ำมีการเลี้ยงอาหารแก่ผู้มาสโมสรสันนิบาต และมีนานามหรสพ จุดดอกไม้เพลิงเป็นพุทธบูชา

รุ่งขึ้นณวันที่ ๘ มิถุนายน เวลาเช้า ถวายอาหารบิณฑบาตและไทยทาน อุทิศเป็นจตุปัจจัยทั้ง ๔ แต่พระสังฆเถร ๙ รูป กับถวายสังฆทาน แต่พระสงฆ์ ๓๖ รูป เท่าจำนวนปีที่รับราชการมา แล้วมีพระธรรมเทศนา เมื่อจบพราหมณ์จักได้เบิกแว่นเวียนเทียนสมโภชพระพุทธรูป และพระบรมรูป กับพระรูป ตามคติไสยศาสตร์ เพื่อปรารถนาจะให้สมเด็จพระราชาธิบดี และเจ้านายผู้มีพระเดชพระคุณ เจริญพระศิริสวัสดิ์สถาพร

ข้าพเจ้าขออุทิศกุศลให้แด่ท่านขุนฤทธิ์ดรุณเสรฐชนก และท่านไผ่ชนนี กับทั้งบรรพบุรุษบรรพสตรี ในสกุลเดชะคุปต์ สกุลกันตามระ และอุทิศให้แด่บุรพาจารย์ มีท่านพระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) ท่านพระยาโอวาทวรกิจ (แก่น โอวาทสาร) กับอาจารย์อื่น ๆ ทั้งที่เป็นคนไทยและต่างประเทศ ซึ่งล่วงลับไปยังปรโลกแล้ว และที่ยังคงชนมชีพอยู่ อนึ่งข้าพเจ้าขออุทิศกุศลถวายสนองพระเดชพระคุณในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระปิยมหาราชาธิราช ซึ่งทรงพระคุณธรรมอันประเสริฐ กับสมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนารถ และถวายอดีตมหาราชทุกพระองค์ ซึ่งทรงปกครองสยามรัฐสีมาอาณาจักรณพระนครศรีอยุธยา และกรุงธนบุรี กับอุทิศถวายในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวในพระบรมราชวงศ์จักริ ณกรุงรัตนโกสินทรทั้ง ๔ พระองค์ กับอุทิศถวายพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนมรุพงศ์ศิริพัฒน์ ปฐมสมุหเทศาภิบาลมณฑลอยุธยา ซึ่งสิ้นพระชนม์ล่วงลับไปแล้วส่วนหนึ่ง กับข้าพเจ้าขอถวาย

พระราชกุศลในพระบาทสมเด็จพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ให้ทรงพระเจริญพระราชศิริสวัสดิ์ เสด็จสถิตย์สถาพรอยู่ในรัตนราไชสวรรย์ กับถวายพระพรในพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระดำรงราชานุภาพ ผู้เป็นพระบุรพาจารย์และมีพระเดชพระคุณมา ขอกุศลที่ได้บำเพ็ญในครั้งนี้จงบันดาลให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอพระองค์นั้น ทรงพระเจริญพระชนมสุขสถาพรพิพัฒน์ ปราศจากสรรพโรคาพาธภัยพิบัติทุกประการ.

เรื่องแก้คดีพระเจ้าปราสาททอง

อธิบายของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ

ปีนัง

วันที่ ๑๗ มกราคม พุทธศักราช ๒๔๗๙

แจ้งความมายัง พระยาอนุมานราชธน

เจ้าคุณใคร่จะทราบว่าเพราะเหตุใดสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงโปรดให้พระยาโบราณราชธานินทร์แก้คดีพระเจ้าปราสาททองนั้น ฉันพอจะบอกได้ด้วยทราบอยู่

เมื่อพระยาโบราณราชธานินทร์เป็นสมุหเทศาภิบาลมณฑลอยุธยานั้นเวลาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จไปประทับณพระราชวังบางปะอินมีหน้าที่ต้องมาประจำราชสำนัก และตามเสด็จประพาสที่ต่างๆ เป็นเหตุให้ได้เฝ้าแหนใกล้ชิดและได้ทูลสนองพระราชดำรัสเนือง ๆ สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงตระหนักพระราชหฤทัยว่า พระยาโบราณ ได้พากเพียรศึกษารู้โบราณคดีครั้งกรุงศรีอยุธยา ทั้งเรื่องพงศาวดาร และถิ่นสถานต่าง ๆ ยิ่งกว่าผู้อื่นโดยมาก ก็ทรงพระเมตตาจนสนิทชิดชอบพระราชอัธยาศัย ในเวลาตรัสประภาษเรื่องโบราณคดีมักทรงซักไซ้ให้พระยาโบราณออกความเห็นเนือง ๆ สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงทรงสังเกตเห็น ว่าพระยาโบราณยำเกรงพระเจ้า

แผ่นดินครั้งกรุงศรีอยุธยามาก ถ้าเรื่องที่สนทนากันเนื่องไปถึงพระราชปฏิบัติอันร้ายกาจเลวทรามของพระเจ้าแผ่นดินพระองค์ใด พระยาโบราณเป็นแก้แทนเสมอ ข้อนี้แหละเป็นมูลเหตุ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๙ สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จประทับณพระราชวังบางปะอิน วันหนึ่งตรัสประภาษเรื่องพงศาวดาร ทรงติเตียนพระเจ้าปราสาททอง พระยาโบราณทูลแก้ จึงมีพระราชดำรัสว่า "พระยาโบราณชอบแก้ก็ดีแล้ว ฉันจะเป็นโจทก์ฟ้องพระเจ้าปราสาททอง ให้พระยาโบราณเป็นทนายแก้ แล้วมาอ่านฟังกันเล่น" จึงทรงพระราชนิพนธ์กล่าวโทษพระเจ้าปราสาททองพระราชทานไปยังพระยาโบราณ ๆ ก็แต่งคำแก้ทูลเกล้าฯ ถวาย เพราะฉะนั้นหนังสือ ๒ ฉบับนี้เป็นแต่อย่างหนังสือแต่งเล่นเท่านั้น แต่เมื่ออ่านคำแก้ของพระยาโบราณ ต้องชมที่กล้าปฏิเสธข้อหาทุกข้อ แต่ใช้ถ้อยคำและหาอุประมามากรายทูลอย่างเรียบร้อยควรนับว่าเป็นหนังสือแต่งดี แม้สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงก็โปรดคำแก้ของพระยาโบราณ.

พระราชกระทู้
ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ว่าด้วยพระราชอัธยาศัยของสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง
ซึ่งโปรดเกล้า ฯ ให้
พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์)
แก้ถวายตามความคิดเห็น

ฉลาดในทางอุบายมารยา ฉลาดในทางที่จะเรียนวิชาความรู้ว่องไว แต่ไม่มีความอุตสาหะที่จะเรียนให้รู้จริง คือปากรู้มากกว่าใจ จนที่ไหนเดาที่นั่นด้วยความเชื่อว่าคงถูก เชื่อตัวว่ามีสติปัญญามีบุญไม่มีผู้ใดเสมอ ซึ่งเป็นต้นเหตุแห่งซอบยอ และกล้าทำอะไร ๆ ไม่มีความละอาย ด้วยนึกว่าไม่มีใครรู้เท่า เป็นไพร่ตามสันดานเดิมในเมื่อเวลากริ้ว รวบรวมอัธยาศัยทั้งปวงนี้ จะอ้างพะยานให้เห็นได้ดังต่อไปนี้

ฉลาดในอุบายมารยานั้น คือเมื่อเวลาพระเจ้าทรงธรรมสวรรคตมีความปรารถนาจะใคร่ได้ราชสมบัติ ข้อนี้ควรจะยกเว้นไม่ติเตียนเพราะพระเจ้าทรงธรรมไม่ได้เป็นผู้ที่ควรจะเป็นเจ้าแผ่นดินยิ่งกว่าพระเจ้าปราสาททอง วิชาก็มีด้วยกัน ฝ่ายหนึ่งถนัดข้างพระไตรปิฎกฝ่ายหนึ่งเชื่อว่ามีเวทมนตร์ขลัง และสติปัญญามากกว่า เอาเป็นตรึ่งกันควรปรารถนา

อาการที่จะเอาแผ่นดินนั้น เอาโดยทางมารยา คือยกพระเชษฐาซึ่งคงเป็นคนโง่กว่าพระศรีสิน พระบิดาคงมุ่งหมายจะให้พระศรีสินรับสมบัติ จึงแกล้งไม่ยกสมบัติให้พระศรีสินซึ่งเป็นคนฉลาด แต่มิใช่ฉลาดดี ฉลาดอย่างกักขละ พระศรีสินจึงได้หนีออกไป คงจะด้วยถูกอุบายอย่างหนึ่งอย่างใด จึงไม่ได้ทันต่อรบอย่างหนึ่งอย่างใดให้สมกับที่ว่าเป็นขบถ หลอกให้พี่น้องแหนงกัน ฆ่ากันสมประสงค์

แกล้งทำการศพให้ครึกครัก แต่งคนให้ลือให้เจ้าแผ่นดินตกใจ ผู้ที่ลือนั้น คือ หมื่นสรรเพชญ์ ซึ่งเป็นผู้ส่งข่าวนั้นเอง เข้ามาเป็นไส้ศึก พอหลอกให้ตกใจให้ไปรับสั่งให้หา ก็เลยพาลเป็นขบถหาว่าเจ้าแผ่นดินตระเตรียมให้คนขึ้นป้อมวัง ความนี้ก็ไม่จริง ปรากฏเมื่อยกมาแต่เวลาบ่าย ๓ โมง อยู่จน ๘ ทุ่มเข้าไปพ้นประตู ไม่มีใครทันรู้สึก ไม่ได้ต่อสู้กันเลย

คำอธิษฐานซึ่งอ้างเอาความปรารถนาโพธิญาณ เป็นสัจจาธิษฐาน นี่ก็เป็นการแสดงให้เห็นว่า เย่อหยิ่งมาก

ตั้งพระอาทิตยวงศ์ขึ้นเป็นเจ้าแผ่นดิน จนกระทั่งถอดเสีย เป็นการมายาทั้งนั้น

ให้ช่างออกไปถ่ายอย่างพระนครหลวงจะมาสร้างเป็นที่ประทับร้อน รู้ว่าเจ้าแผ่นดินเขมรมีบุญมาก เป็นไพร่ ๆ ลอยมาเป็นผู้มีบุญเหมือนตัว จึงอยากจะเอาอย่าง รู้ว่าใหญ่โตและทำด้วยศิลาทั้งนั้น แต่ไม่รู้ว่ารูปร่างสัณฐานเป็นอย่างไร หมายว่าจะอยู่ได้สบาย ครั้น

ไปถ่ายมา หน้าตาเป็นวัดมากกว่าเป็นบ้าน แต่จะไม่ทำก็เสียเกียรติยศ จึงทำไปตามเลยเล็ก ๆ ไม่เอาพระทัยใส่เหมือนวัดชัยวัฒนาราม ด้วยผิดหมาย จึงได้เลยค้างมาจนเดี๋ยวนี้ เป็นพะยานให้เห็นว่า รู้เร็วแต่ไม่ใช่รู้จริง

เรื่องมีลูกออกมาเห็นเป็น ๔ กร ไม่ควรเชื่อก็เชื่อ หรือถ้าไม่ใช่เชื่อจริง แกล้งเชื่อ ก็หาเกียรติยศอย่างพึ่งสร้าน ลงโทษพระอาทิตยวงศ์ว่านั่งบนกำแพงแก้วต่ำสูง ให้ไปปลูกเรือนไม้ไผ่สองห้องอยู่วัดท่าทราย ด้วยหลงว่าตัวมีบุญและคนนับถือมาก คงไม่มีใครนับถือพระอาทิตยวงศ์ ครั้นพระอาทิตยวงศ์ได้พวกพ้อง ๒๐๐ คน พระเจ้าปราสาททองไม่ได้คิดต่อสู้ หนีด้วยความขลาด

เผาลูกเธอ พบเนื้อในท้อง เชื่อว่าต้องคุณ เป็นพะยานให้เห็นว่าเชื่ออะไรยับเยินมาก เมื่อคนเอาตำราทิ้งน้ำเสียมาก จึงมีผู้คิดทำตำราขึ้นใหม่ ยิ่งเป็นวิชากระซิบกระซาบ คนก็ยิ่งเชื่อมากขึ้น

เห็นจะเป็นคนขี้กลัวฟ้าร้องฟ้าผ่ามาก ได้ยินเสียงฟ้าผ่า ยังนึกว่าในวัง แล้วกลับเข้ามาดู ก็พอพบพระนารายน์ไม่ถูกสายฟ้าสมประสงค์ไปข้างทางพระบารมีต่อไปอีก เลยตื่นไปจนถึงฟ้าผ่าโรงช้างไม่ถูกช้าง ฟ้าผ่าที่บางปะอินไม่เป็นอันตราย ยิ่งรู้สึกพระบารมีกล้าขึ้น

ลบศักราช พึ่งงู ๆ ปลา ๆ มาแต่ไหน จากวิชาพราหมณ์ ๆ ที่เขาว่าเวทมนตร์คาถาอะไรอ่อนไปหมด เพราะเป็นกลียุค ไม่เหมือนทวาบรยุค จึงคิดจะเปลี่ยนศักราชเป็นปีต้นให้เป็นทวาบรยุค คือเร่ง

ให้เป็นทวาบรยุคเร็ว ๆ เพราะยุคนั้นนับเป็นอนุโลมปฏิโลม เป็นกลียุค แล้วก็เลื่อนขึ้นเป็นทวาบรยุค แล้วเลื่อนขึ้นเป็นไตรดายุค แล้วเลื่อนขึ้นกัตยุค นี่เป็นปฏิโลม จึงได้หมายจะเปลี่ยนให้เลื่อนขึ้นไปตามปฏิโลม ด้วยบุญบารมีมากอาจจะเปลี่ยนกาลของโลก ซึ่งไม่ดีให้กลับเป็นดีได้ จึงต้องว่าเสียงบารมีลบศักราช และยกย่องตัวเองว่าการที่ทำนั้นเป็นการสงเคราะห์แก่สัตวโลก แต่ไม่รู้วิชานับของการโหรว่าจะเป็นเหตุให้วันคืนเดือนปีศักราชเลอะเทอะได้เท่าใด ครั้นเมื่อลบแล้ว ศักราชนั้นใช้ไปไม่ได้เท่าไร จนแผ่นดินพระนารายน์ต้องหันไปใช้พุทธศักราช นี่เป็นสุดยอดของความเย่อหยิ่งเชื่อบุญบารมีและปรากฏว่า ความรู้ไม่มีอะไรที่รู้จริง

ไม่แต่เท่านั้น ใช้อุบายหลวม ๆ จะทึกทักตั้งตัวเอาเมืองพะม่าเป็นเมืองขึ้น โดยรู้เรื่องว่า พระเจ้าอโนรธามังช่อมีชัยชะนะแก่เมืองที่ใกล้เคียงทั่วกัน จึงตั้งจุลศักราช เมืองใดที่ใช้จุลศักราช เมืองนั้นเคยอยู่ในอำนาจอโนรธามังช่อ ไม่ได้พิจารณาว่า อโนรธามังช่อนั้นมีบุญด้วยบารมีสร้างมาแต่ปางหลัง มาอบรมให้เป็นผู้มีบุญใหญ่ขึ้นเอง หรือด้วยกำลังปราบปราม เชื่อเอาฝ่ายข้างที่ว่าเหาะได้ซึ่งเป็นการอัศจรรย์ อยากจะใคร่เชื่ออยู่แล้วมาเอาอย่าง พะม่าไม่ยอมใช้ เพราะใครเลยจะไม่รู้เท่า เขาไม่ได้อยู่ในอำนาจไม่จำเป็นที่จะต้องทำไม่รู้เท่า เขาไม่ยอมใช้ ทรงฉุน

เลยพาลเปะปะให้เอากับข้าวรดหัวทูต ซึ่งเป็นการหยาบคายเหลือเกิน โกรธอย่างไพร่ หากพะม่าเวลานั้นกำลังบ้านเมืองไม่ปกติ

มอญเป็นขบถ จึงมิได้เกิดรบกันขึ้น ก็ไม่สืบดูเหตุผล ว่าทำไมเขาจึงไม่มารบ กลับเชื่อว่าเพราะเขากลัวบารมี

โหรถวายฎีกาว่าไฟจะไหม้วัง ตื่นเต้นขนของ และหนีออกไปอยู่วัด บางคนเขาคิดเห็นว่าจะเป็นแกล้งเผา แต่เห็นจะไม่กล้าเผาเพราะขลาดมากอยู่ มิแต่ไฟไหม้ที่ไหนเจ้าแผ่นดินจะเสด็จไปดับ นี่เจ้าแผ่นดินกลับหนีไฟ

รวมใจความว่า ในแผ่นดินนี้ไม่ได้ทำการอะไร เคยอย่างไรก็เป็นไปอย่างนั้น ตื่นแต่บารมีกันอย่างเดียว แต่ความดีของพระเจ้าปราสาททองคงมีในทางที่รู้จักใช้คน ชุบเลี้ยงคนเป็น การงานอะไรที่เป็นการธรรมดาบังคับบัญชาได้แข็งแรง สิทธิขาดไม่โลเล จึงอยู่ในราชสมบัติได้ช้านาน ไม่มีภัยอันตรายอันใด

ความที่ว่ามานี้ เป็นกล่าวโทษพระเจ้าปราสาททอง และชมพระเจ้าปราสาททองตามความเห็น ให้พระยาโบราณผู้เป็นเทศากรุงเก่า แก้ไขว่า คำที่กล่าวติเตียนนั้น ไม่เป็นความจริงอย่างไรตามความเห็น จะได้เปลี่ยนความคิดที่หมิ่นประมาทนั้น

คำสนองพระราชกระทู้

พระยาโบราณราชธานินทร์ (พร เดชะคุปต์) เรียง

บางปะอิน

วันที่ ๑๒ พฤศจิกายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๕

ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าปกกระหม่อม

ด้วยทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม พระราชทานพระกระแสพระราชดำริที่ทรงเห็น ในพระราชอัธยาศัยของพระเจ้าปราสาททอง มาให้ข้าพระพุทธเจ้าแก้ไขตามความเห็นนั้น พระเดชพระคุณล้นเกล้าล้นกระหม่อมหาที่สุดมิได้

ข้าพระพุทธเจ้าได้รับใส่เกล้าใส่กระหม่อม พิเคราะห์ใคร่ครวญดูตลอดแล้ว เห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า การที่จะแก้ไขพระราชดำริที่ได้ทรงกล่าวไว้นั้น เป็นความยากอย่างยิ่ง พ้นจากวิสัยภูมิวิชาซึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้เล่าเรียนมา แต่เหตุด้วยมีพระบรมราชโองการฉะเพาะแก่ข้าพระพุทธเจ้า จึงจำเป็นต้องแก้ไขไปตามความเห็น แม้การที่ได้กราบบังคมทูลพระกรุณามานี้ จะมีข้อที่ไม่ถูกต้องตามแบบฉบับ และพระราชอัธยาศัยประการใด ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานพระมหากรุณาพระราชทานอภัยแก่ข้าพระพุทธเจ้า ผู้ซึ่งแรกศึกษาวิชาพงศาวดาร ยังมีความรู้น้อยอยู่นั้น

๑. ตามที่ทรงพระราชดำริเห็นว่า อาการที่พระเจ้าปราสาททองจะเอาแผ่นดินนั้น เอาโดยทางมารยา คือแกล้งยกพระเชษฐาซึ่งคงเป็นคนโง่กว่าพระศรีสิน ที่พระบิดาคงมุ่งหมายจะให้รับราชสมบัติ และหลอกให้พี่น้องแหนงกันจนฆ่ากันสมประสงค์นั้น ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า ถ้าพระเจ้าปราสาททองปองที่จะเอาราชสมบัติอยู่แล้ว ถึงพระศรีสินจะได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน ก็คงจะรักษาพระองค์ไม่รอดไปเหมือนกัน เพราะกำลังวังชาและอำนาจของพระเจ้าปราสาททองในเวลานั้นมีมากนัก ซึ่งยกพระเชษฐาขึ้นครองราชสมบัตินั้นเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า คงทำตามโบราณราชประเพณี ที่ต้องยกพี่ขึ้นเป็นใหญ่กว่าน้อง ประการหนึ่งถ้าหากยกพระศรีสินขึ้นครองราชสมบัติแล้ว พระเชษฐากับพระศรีสินก็คงจะบาดหมางไม่ปรองดองคิดฆ่าฟันกันไปเหมือนกัน

๒. ตามที่ทรงพระราชดำริว่า พระเจ้าปราสาททองแกล้งทำการศพให้คึกคัก แต่งคนให้ลือให้พระเจ้าแผ่นดินตกพระทัย พอให้ไปรับสั่งให้หาก็เลยพาลเป็นขบถนั้น ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า ในเวลานั้นพระเจ้าปราสาททองเป็นเจ้าพระยากลาโหมสุริยวงศ์ เป็นประธานในราชการแผ่นดิน จะทำการงานอันใดก็คงมีผู้ไปช่วยเหลือเพื่อการประจบ และพระเชษฐาในเวลานั้น ก็คงจะง่อนแง่นเต็มทีอยู่แล้ว ถึงในข้อที่ว่า ตระเตรียมคนให้ขึ้นบ้อมล้อมวังนั้น ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า น่าจะรับสั่งให้ตระเตรียมจริง เพราะทรงตกพระทัยและหวาดอยู่แล้ว แต่เห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า คงจะไม่

ได้คนมาขึ้นย้อมล้อมวังตามรับสั่ง ด้วยข้าราชการคงจะไปฝักฝ่ายกับพระเจ้าปราสาททองเสียหมด จึงไม่ได้ต่อสู้กัน

๓. ซึ่งทรงพระราชดำริเห็นว่า ที่ตั้งพระอาทิตยวงศ์ขึ้นเป็นพระเจ้าแผ่นดินจนกระทั่งถอดเสีย เป็นการมายานั้น ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า ในเรื่องนี้จำเป็นพระเจ้าปราสาททองจะต้องทรงทำเช่นนั้น ด้วยพระอาทิตยวงศ์ยังมีอยู่ ถ้าหากจะเอาราชสมบัติเสียทีเดียว คนทั้งปวงก็จะเห็นว่าเป็นขบถฆ่าพระเชษฐาเพื่อเอาราชสมบัติ

๔. ในข้อที่ให้ช่างออกไปถ่ายอย่างพระนครหลวง จะมาทำเป็นที่ประทับร้อน ครั้นไปถ่ายมา หน้าตาเป็นวัดมากกว่าเป็นวัง จึงทำไปตามเล็ก ๆ ไม่เอาพระทัยใส่เหมือนวัดชัยวัฒนาราม ทรงพระราชดำริเห็นว่า เป็นพะยานให้เห็นว่า รู้เร็วแต่ไม่ใช่รู้จริงนั้น ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า การที่ให้ช่างไปถ่ายอย่างพระนครหลวงมาสร้างในพระนครนั้น ก็ด้วยเหตุที่จะแสดงพระเกียรติยศว่ากรุงศรีอยุธยาในเวลานั้น มีกำลังและอำนาจมาก ถึงกับไปถ่ายเอาอย่างปราสาทศิลาพระนครหลวง ซึ่งคนในเวลานั้นถือว่าเป็นของเทวดาสร้าง มาไว้ในบ้านเมืองได้ ถึงจะประทับในนั้นไม่ได้ ดูก็น่าจะไม่เป็นที่เสียหายอย่างไร

๕. เรื่องมีพระราชบุตรออกมาเห็นเป็นสิ่งที่ไม่ควรเชื่อก็เชื่อนั้น ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า ถ้าไม่ทรงเชื่อและไปทรงคัดค้านผู้อื่นที่เขาเชื่อจนแพร่หลายออกไปแล้ว ก็น่าจะเป็นข้อลดทอนพระ

เกียรติยศอยู่ และน่าจะทรงเห็นว่า ในการที่เชื่อหรือแกล้งทรงเชื่อนั้น ก็คงเป็นแต่พระเกียรติยศไปอย่างเดียว เป็นทางที่จะเพิ่มพระบารมีให้แก่กล้าขึ้น

๖. ในข้อซึ่งทรงหลงว่า มีบุญและคนนับถือมาก ครั้นพระอาทิตยวงศ์ได้พวก ๒๐๐ คนยกมา พระเจ้าปราสาททองก็มิได้ต่อสู้ หนีด้วยความขลาดนั้น ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า ในเวลานั้นคงจะทรงวางพระทัยว่าจะไม่มีผู้ใดกล้าคิดทำอันตราย จึงมิได้จัดการป้องกันรักษาให้กวดขัน พระอาทิตยวงศ์จึงยกเข้าไปในวังได้โดยไม่ทันรู้พระองค์ ก็ควรจะเสด็จหลบหลีกออกเสียจากวังซึ่งใกล้ต่อข้าศึก เพื่อไปรวบรวมกำลังต่อสู้ และการที่เสด็จนั้น ก็มิได้ไปไกลจากวังเพียงใด เสด็จลงประทับอยู่ในเรือพระที่นั่งลอยลำอยู่ที่หน้าพระฉนวนเท่านั้น จะถือเอาเป็นขลาดแท้ทีเดียวยังไม่ได้ ถ้าตกพระทัยใหญ่ ก็คงเสด็จเปิดไปจนถึงเกาะมหาพราหมณ์

๗. พระราชทานเพลิงพระเจ้าลูกเธอ ได้เนื้อในพระอุทร เชื่อว่าต้องคุณ ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า ในเวลานั้นเป็นสมัยที่เล่นเวทมนตร์คาถา และตำหรับตำราทำคุณไสย ก็คงมีอยู่เป็นอันมาก ก็เมื่อได้พบสิ่งที่ต้องในตำราก็น่าจะเชื่ออยู่ โดยเหตุว่าในชั้นต้นได้เชื่อและนับถือเวทมนตร์คาถาเสียแล้ว และทั้งเวทมนตร์ในเวลานั้นก็ขลังให้ผลแก่ผู้ถือ กล่าวคือพระเจ้าทรงธรรมกับพระเจ้าปราสาททองนั้นเอง เป็นผู้ที่ถือเวทมนตร์จัด และเห็นกันว่าได้ราชสมบัติเพราะเวทมนตร์

๘. เรื่องฟ้าผ่าไม่ถูกพระองค์กับพระนารายน์และช้างนั้น ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า ถึงจะผ่าห่างหน่อยใกล้นิด ก็ควรจะทรงปลื้มในพระบารมี ด้วยเหตุถือกันว่า ไฟฟ้าเป็นของสำคัญอันร้ายแรง ก็เมื่อทำให้คนเข้าใจกันไปว่า แต่ฟ้าผ่าก็ยังไม่ถูกต้องพระองค์และพระราชบุตร โดยที่สุดแต่ช้างต้นก็มิได้เป็นอันตรายเช่นนี้ ก็เป็นการเพิ่มพระบารมีที่จะทำให้คนเกรงกลัวพระเดชานุภาพมากขึ้น

๙. เรื่องลบศักราชนั้น ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า ก็เป็นการตั้งพระทัยในทางดี และเพื่อที่จะแสดงพระกรุณาแก่ราษฎร ซึ่งเป็นเหตุที่จะให้ราษฎรมีความนิยมนับถือมากขึ้น แต่ในข้อที่จะทำให้วันคืนเดือนปีศักราชเลอะเทอะไปนั้น จะโทษแต่พระเจ้าปราสาททองพระองค์เดียวเห็นจะไม่ได้ ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า น่าจะเป็นจากพระโหราธิบดี ด้วยเป็นคนที่ทรงเชื่อถือมากอยู่

๑๐. ในข้อที่ใช้อุบายจะเอาเมืองพะม่าเป็นเมืองขึ้นนั้น เห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า พระเจ้าปราสาททองคงจะทรงทราบอยู่แล้วว่า พะม่าเวลานั้นบ้านเมืองกำลังรวนเรไม่เป็นปกติ ก็เป็นช่องที่ควรลองดู ถ้าสำเร็จตามพระราชดำริ ก็เป็นทางดีแก่ไทย ถ้าไม่สำเร็จ ก็คงทรงนึกว่าไม่เป็นการเสียหายอะไร

๑๑. เรื่องเอากับข้าวรดศีรษะทูตพะม่านั้น ข้าพระเจ้าเห็นด้วยเกล้า ฯ ว่า ท่านทูตที่มาจะเป็นคนถักขละ และมาทำการหรือพูดจาหมิ่นประมาทอย่างแรงขึ้นอย่างไร และเป็นด้วยเหตุเข้าพระทัยอยู่แล้วว่า เมืองพะม่าเวลานั้นอ่อนแอ แต่กิริยาของทูตโอหังเกินกับกำลัง

ของบ้านเมือง จึงลงโทษทูตแต่พอให้รู้สึก มิได้ให้เจ็บปวดอย่างใด เห็นจะนับว่าเป็นโทษอย่างเบาในเวลานั้น

๑๒. ในข้อที่ทรงพระราชดำริเห็นว่า การที่เอากับข้าวราคศีรษะทูตเป็นการหยาบคายเหลือเกิน โกรธเหมือนไพร่นั้น ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า สันดานของบุคคลนั้นก็เป็นเหมือนดังวาสนาซึ่งมีมาในพระบาลีว่า จะตัดขาดได้ก็ฉะเพาะแต่พระพุทธเจ้าพระองค์เดียวเท่านั้น แต่ถึงชั้นพระอรหันต์ก็ยังขาดไม่ได้ ดังเช่นพระสารีบุตรเดิมเคยเป็นวานร เมื่อถึงชาติที่สุดก็ยังมีกิริยาวานรติดอยู่ในพระองค์

๑๓. เรื่องโหรถวายฎีกาว่าไฟจะไหม้วัง ขนของหนีออกไปอยู่วัดนั้น ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า คงจะเป็นด้วยเชื่อพระโหราธิบดี ด้วยท่านโหรผู้นี้ดูแม่นยำนัก และครั้งนี้ดูว่าไฟจะไหม้วัง ก็เมื่อทรงเชื่อแล้วจะประทับอยู่ในวังซึ่งจะถูกไฟไหม้อย่างไรได้ เป็นการจำเป็นที่จะต้องเสด็จออกไปเสียให้ห่างสักหน่อย แต่ถึงกระนั้นก็ปรากฏว่า ได้เตรียมการป้องกันไว้เต็มที่ และทั้งไฟก็ไหม้วังจริงด้วย จะหาว่าตื่นและขลาดก็ไม่สู้ถนัดนัก

๑๔. คำอธิษฐานซึ่งอ้างเอาความปรารถนาโพธิญาณ ซึ่งทรงพระราชดำริเห็นว่า เป็นการเย่อหยิ่งนั้น ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า คงจะทรงตาม ๆ กันไป เช่นพระเจ้าทรงธรรมเองก็น่าจะได้กล่าวอย่างนี้เหมือนกัน

รวบรวมใจความในแผ่นดินพระเจ้าปราสาททอง ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า ถ้าในสมัยนั้นน่าจะนับเอาว่าเป็นการเรียบร้อย

กว่ายางแผ่นดิน เพราะบ้านเมืองก็รายคายเป็นปกติปราศจากข้าศึกภายนอกภายใน และจะเป็นแผ่นดินที่มีอำนาจแข็งแรงอยู่ จะทำอะไรก็ทำได้ เช่นกริ้วทูตพะม่าเอากัยข้าววรดศีรษะ พะม่าก็ไม่อาจมาทำอะไรได้ จึงเห็นด้วยเกล้า ๆ ว่า คนในสมัยนั้นคงจะเห็นว่าเป็นเกียรติยศ และอำนาจของเมืองไทย และน่าจะไม่มีผู้ใดติเตียนในเวลานั้นเลย เพราะความนิยมของคนชั้นนั้นเป็นเช่นนั้น ครั้นต่อมาบัดนี้ เมื่อคิดดูศักราชก็เป็นเวลาที่สิ้นแผ่นดินพระเจ้าปราสาททองมาแล้วถึง ๒๕๐ ปีเศษ เป็นคนละสมัย ความนิยมก็เปลี่ยนแปลงกันไปกว่าแต่ก่อนเป็นอันมาก ข้าพระพุทธเจ้าเห็นด้วยเกล้าด้วยกระหม่อมดังนี้

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม

ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า พระยาโบราณบุรานุรักษ์

โบราณศาลา (๑) กรุงเก่า

วันที่ ๒๙ พฤศจิกายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๖

ขอเดชะฝ่าละอองธุลีพระบาทปกเกล้าปกกระหม่อม

ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายตำนานกรุงเก่า ซึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้เรียบเรียงขึ้นโดยความเห็นในการพิจารณาโบราณคดี สนองพระเดชพระคุณในงานพระราชพิธีรัชมงคล และหนังสือฉะบับนี้จะนับว่าเป็นฉะบับต้นแห่งรายงานการตรวจสอบโบราณสถานในส่วนหนึ่ง ซึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้พิจารณามาแล้ว เมื่อต่อไปถ้าข้าพระพุทธเจ้าพิจารณาในส่วนอื่นได้ความประการใด ข้าพระพุทธเจ้าจะได้เรียบเรียงความเห็นทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายภายหลัง

ควรมิควรแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ขอเดชะ

ข้าพระพุทธเจ้า

พระยาโบราณบุรานุรักษ์

---

(๑) สมเด็จ ฯ เจ้าฟ้ากรมพระนริศรานุวัดติวงศ์ ครั้งเสด็จดำรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงวัง เสด็จขึ้นไปตรวจการทำพระที่นั่งสรรเพ็ชญ์มหาปราสาท โปรดให้เรียกเรือนพักของผู้ตรวจการว่า โบราณศาลา ดังมีคำอธิบายแจ้งอยู่ในหน้า ๑๐๘

คำนำ

ตำนานกรุงเก่านี้ พึ่งมีความคิดเรียบเรียงขึ้นตามที่นึกได้ ในระหว่างเวลาว่างตรวจการทำพระที่นั่งสรรเพ็ชญ์ ซึ่งเป็นเวลากำลังฉุกละหุกมีเวลาน้อย ไม่พอที่จะตรวจสอบกับตำราทั้งหมดให้ละเอียดได้ ทั้งการพิมพ์ก็เร่งรัดที่จะให้แล้วเร็วทันวันงานพระราชพิธีรัชมงคล และการที่ทำโดยรีบร้อนเช่นนี้ ก็ย่อมจะมีที่ผิดพลั้งอยู่เป็นธรรมดา เพราะฉะนั้นถ้าหนังสือฉะบับนี้จะมีที่คลาดเคลื่อนประการใด ขอท่านผู้อ่านทั้งหลายจงโปรดให้อภัยแก่ผู้เรียบเรียง และขอให้เป็นที่เข้าใจไว้ว่า ถ้าจะมีที่ผิด ก็เป็นด้วยความพลั้งเผลอและตรวจตราไม่ละเอียด หรือความเข้าใจผิดของผู้เรียบเรียง แต่ไม่ใช่เป็นด้วยผู้เรียบเรียงตั้งใจจะให้ท่านทั้งหลายเข้าใจผิดกับความจริง

อนึ่งตามโบราณสถานแต่ก่อนมา เป็นที่รกแล้วไปด้วยต้นไม้และเครือเขาเถาลัดดาปกคลุม ยิ่งในพระราชวัง รูปลวดลายพระที่นั่งตำหนักน้อยใหญ่และสถานต่าง ๆ ก็จมอยู่ในโคกและเนินสูงเหลือที่จะเห็นให้ทั่วถึงได้ มาในรัตนโกสินทรศก ๑๒๖ นี้ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้จัดพระราชวังเป็นที่ทรงบำเพ็ญพระราชกุศล ในพระราชพิธีรัชมงคล ซึ่งได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติบรมราชาภิเษกมาได้ ๔๐ ปี เท่ากับรัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีพระองค์ที่ ๒ ซึ่งเสวยราชสมบัติในกรุงเทพทวาราวดี

ศรีอยุธยา ซึ่งเป็นเวลายืนยาวกว่าพระเจ้าแผ่นดินพระองค์อื่นนั้น โบราณสถานซึ่งจมดินและรกชัฏมากว่าร้อยปี ก็ผุดขึ้นเห็นรูปทรงลวดลายและเตียนสะอาด ด้วยอำนาจพระบารมี เพราะฉะนั้นผู้เรียบเรียงตำนานนี้ ขอชักชวนท่านทั้งหลายบรรดาที่ได้มาชมพระบรมโพธิสมภาร จงอธิษฐานน้ำใจถวายพระพรไชยมงคลขอให้พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงพระเจริญพระชนมายุยืนนาน จงเสด็จดำรงอยู่ในศิริราชสมบัติโดยทรงพระเกษมสำราญ นิราศสรรพโรคพิบัติอุปัทวันตรายทั้งปวง เทอญ

โบราณคดีสภากรุงเก่า

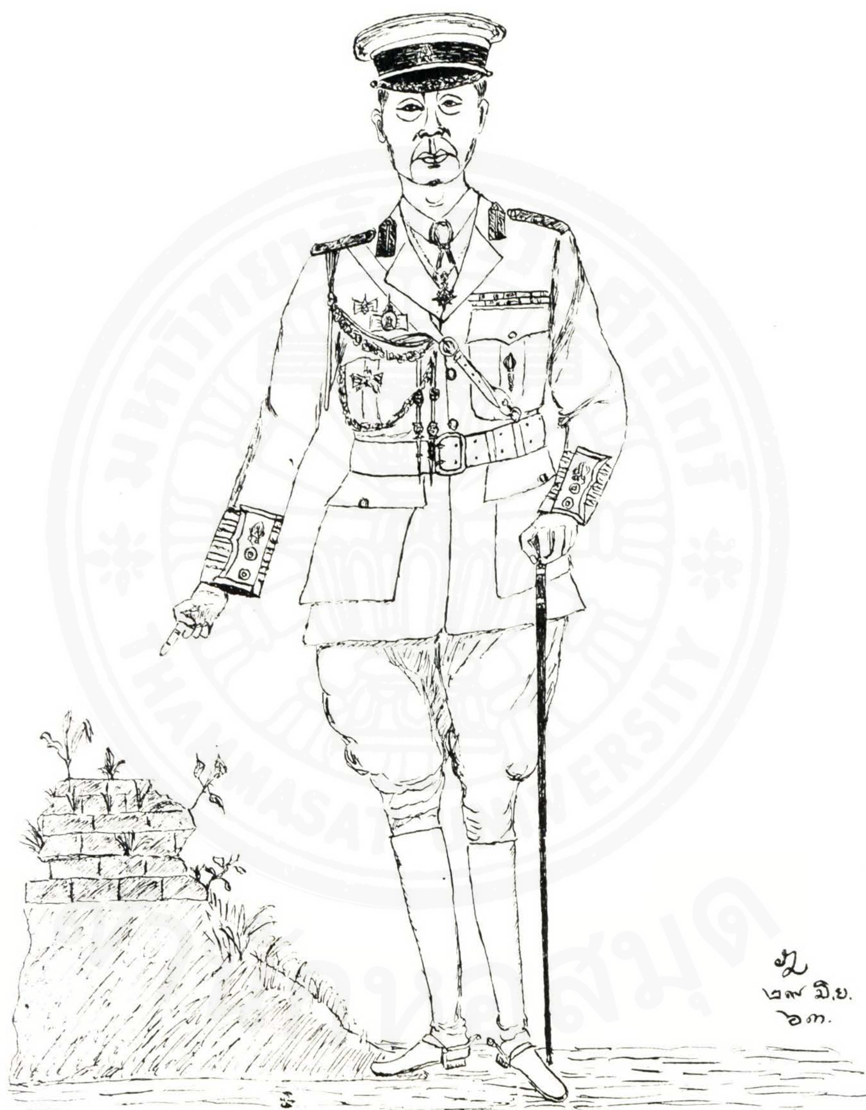
วันที่ ๒๔ พฤศจิกายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๖

พระยาโบราณบุรานุรักษ์

ภาพฝีพระหัตถ์

(พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ในการประกวดภาพสำหรับผู้ชอบเขียน ณศาลาวรนาฏย์เวทีสถาน พระราชวังบางปะอิน พ.ศ. ๒๔๖๓)

"๖" เจ้าคุณกรุง (พระยาโบราณราชธานินทร์, ภาพล้อเส้นหมึก)

เจ้าคุณกรุง

ตำนานกรุงเก่า(๑)

ตอน ๑ ประวัติกรุงเก่า

พระราชพงศาวดารสังเขป

เมืองหนึ่งซึ่งอยู่เหนือจากกรุงเทพมหานครขึ้นไปที่เรียกกันว่ากรุงเก่าในเวลานี้ ใช่จะได้เป็นเมืองหลวงของประเทศสยามฉะเพาะแต่ครั้งที่สมเด็จพระรามาธิบดี (อู่ทอง) เสด็จมาสร้างเป็นพระนครขึ้นที่หนองโสนเป็นคราวแรกก็หาไม่ ตามตำนานโบราณมีพระราชพงศาวดารเหนือเป็นต้น กล่าวความชัดเจนว่า เมืองนี้ก่อนแต่ศักราช ๓๐๐ ปีขึ้นไป ก็เคยได้เป็นเมืองหลวงของประเทศสยามชื่อว่ากรุงศรีอยุธยา มีกษัตริย์ทรงปกครองสืบต่อมาเป็นหลายพระองค์ แต่ความในพระราชพงศาวดารฉบับนั้น ยกพร่องไม่ใคร่จะติดต่อกันได้ ลงท้ายชื่อกรุงศรีอยุธยาสูญหายกลายไปเป็นเมืองเรียกว่าเมืองเสนาราชนคร จึงเห็นว่าคงจะเป็นด้วยกรุงศรีอยุธยาเสื่อมถอยลง เมืองอื่นมีอำนาจเข้มแข็งก็ปกแผ่ลงมาได้ไปเป็นเมืองขึ้นจึงได้ลดจากกรุงลงเป็นเมืองไป

ครั้นเมื่อจุลศักราช ๗๑๒ ปี พระเจ้าอู่ทองเป็นกษัตริย์ในราชวงศ์เชียงราย ซึ่งเสวยราชสมบัติในเมืองเทพนคร เมืองนี้ที่จะอยู่

---

(๑) พิมพ์ครั้งแรก เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐ โรงพิมพ์อักษรนิติ

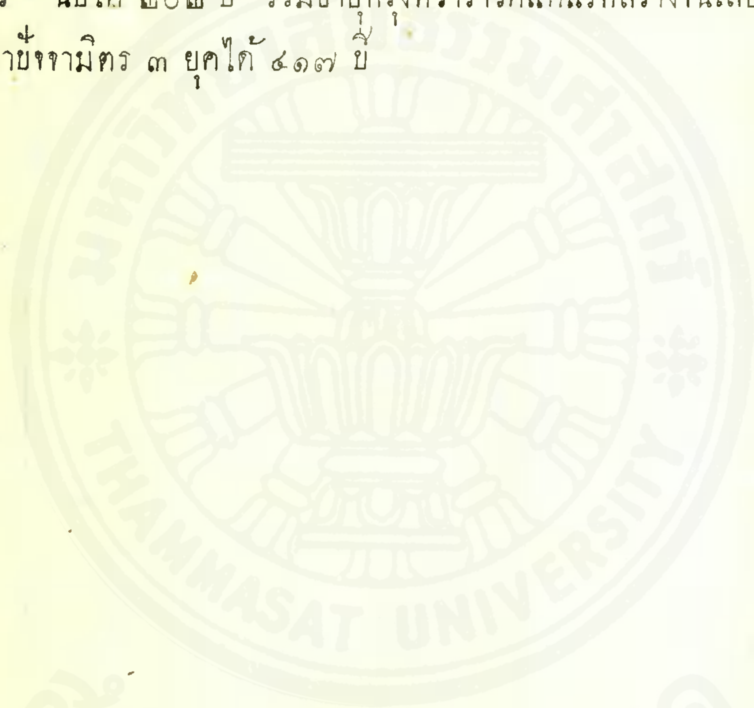
ใกล้กับเมืองที่มีอำนาจ จะเป็นที่คับแคบ ซึ่งพระเจ้าอู่ทองจะขยายเขตต์แดนออกไปอีกไม่ได้ หรือกลัวเมืองอื่นจะมาทำอันตรายได้ง่ายในอย่างใด จึงได้เสด็จลงมาทรงสร้างเมืองหลวงขึ้นที่ตำบลหนองโสนข้างทิศตะวันตกกรุงศรีอยุธยา ซึ่งไม่ไปตั้งที่กรุงเดิมนั้นก็คงจะทรงเห็นว่ากรุงศรีอยุธยาใกล้แม่น้ำแต่ด้านเดียว ที่ ๆ สร้างกรุงใหม่ได้แม่น้ำถึง ๓ ด้าน เมื่อสร้างกรุงแล้วจึงขนานนามพระนครใหม่ว่ากรุงเทพมหานครบวรทวาราวดีศรีอยุธยา ต่อมาเรียกว่ากรุงเทพทวาราวดีบ้าง กรุงศรีอยุธยาบ้าง แต่ชื่อศรีอยุธยาเป็นที่นิยมใช้เรียกกันมาก ตลอดถึงต่างประเทศ และพะม่า มอญ เขมร ลาว ก็เรียกเมืองไทยว่ากรุงศรีอยุธยา แต่ฝรั่งใช้คำห้วนเรียกว่าอยุธยา ก็เพราะด้วยชื่อศรีอยุธยาเคยเป็นชื่อเมืองหลวงของประเทศสยามมาช้านานแล้ว พระเจ้าอู่ทองเสด็จมาครองราชสมบัติในกรุงเทพทวาราวดี เฉลิมพระบรมนามาภิไธยขึ้นเป็นสมเด็จพระรามาธิบดี คือประกาศแสดงความอิสสรภาพของประเทศเป็นเอกราช เมื่อสุดสิ้นรัชกาลของสมเด็จพระรามาธิบดี (อู่ทอง) แล้ว ก็มีสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินได้เสวยราชสมบัติสืบต่อมา ยกเสียแต่ขุนวรวงศาธิราช ซึ่งไม่นับเข้าในลำดับกษัตริย์ในพระราชพงศาวดารได้ ๑๕ พระองค์ ถึงแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ในระหว่าง ๑๕ รัชกาลนี้ บางแผ่นดินก็ได้มีการยกทัพไปปราบปรามหัวเมืองและประเทศที่ใกล้เคียง คือหัวเมืองเหนือและลาว เขมร มลายู หลายครั้ง อนึ่งในสมัยแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดินั้น กษัตริย์กรุงหงสาวดีทรงพระนาม

ตะเบงชวยตี้ พงศาวดารมอญเรียกพระเจ้ามังส่วยหรืออีกนัยหนึ่งว่า มังโสถิ ตั้งต้นก่อการสงครามยกทัพพะม่ามอญ เข้ามาตีกรุงเทพทวาราวดี ถึง ๒ ครั้งก็หาได้ไม่ มาภายหลังเมื่อพระเจ้าตะเบงชวยตี้ดับสูญไปแล้ว บุเรงนองเชื้อพระวงศ์ได้เป็นพระเจ้ากรุงหงสาวดี ในพงศาวดารมอญเรียกพระเจ้าฝรั่งมังตรี หรืออีกนัยหนึ่งเรียกพระเจ้าชนะสิบทิศ เพราะเป็นผู้มีอำนาจมาก ยกทัพพะม่ามอญมาตีกรุงทวาราวดีอีก ๒ ครั้ง ครั้งหลังตีได้ในแผ่นดินสมเด็จพระมหินทราธิราช เมื่อจุลศักราช ๙๑๘ ปี พระเจ้าหงสาวดีจึงตั้งให้พระมหาธรรมราชาครองราชสมบัติ ทรงพระนามสมเด็จพระสรรเพ็ชญ์ นับเป็นพระองค์ที่ ๑ ในพระนามนี้ ครั้งนั้นกรุงเทพทวาราวดีก็ตกไปอยู่ในอำนาจกรุงหงสาวดี มาจนถึงจุลศักราช ๙๒๗ สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าได้ทรงพระอุสาหะเริ่มก่อกู้เอาประเทศสยามออกพ้นจากอำนาจกรุงหงสาวดี กลับตั้งขึ้นเป็นเอกราช และมีอำนาจใหญ่ ได้ทำสงครามกับมอญพะม่า มีชัยได้แผ่นดินมอญมาเป็นเมืองขึ้น ล่วงมาได้ ๑๕ แผ่นดิน ในระหว่างนี้ก็มีแต่ในรัชกาลสมเด็จพระนารายน์ที่ได้ทรงแต่งกองทัพไปตีเมืองพะม่ากับเมืองเชียงใหม่ ถึงในแผ่นดินสมเด็จพระบรมราชาพระองค์ที่ ๓ นับตามลำดับกษัตริย์เป็นพระเจ้าแผ่นดินที่ ๓๓ พระนามเดิมเจ้าฟ้าเอกทัศน์กรมขุนอนุรักษ์มนตรี เมื่อเสวยราชสมบัติแล้วมีพระนามวิเศษอีกอย่างหนึ่งเรียกว่า พระเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งสุริยาศน์อัมรินทร์ ที่ออกพระนามดังนี้ ก็เป็นด้วยเหตุที่โปรดประทับอยู่ในพระที่นั่งสุริยาศน์อัมรินทร์ คนทั้งหลายจึงได้เรียก

ตามนามพระที่นั่ง ในครั้งนั้นข้างฝ่ายพะม่า มังลองได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน มีชื่อใหม่ว่าพระเจ้าอลองพราญี ยกทัพมาตีกรุงเทพทวาราวดีครั้งที่ ๑ ไม่ได้ เลิกทัพกลับไปตักสูญในกลางทาง ภายหลังมังระราชบุตร์ผู้เป็นพระเจ้าแผ่นดินพะม่า จึงแต่งให้มังมหานรธากับเนเมียวเป็นแม่ทัพยกเข้ามาตีกรุงอีกครั้งหนึ่ง พระเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งสุริยาศน์อัมรินทร์เสวยราชสมบัติได้ ๙ พรรษา เมื่อจุลศักราช ๑๑๒๙ ปีกรุงเทพทวาราวดีก็เสียแก่กองทัพพะม่าข้าศึก พะม่าเก็บริบทรัพย์สมบัติและเครื่องสาตราวุธ แล้วเอาไฟเผาพระราชวังและวัดวาอารามบ้านเรือนข้าราชการราษฎรเป็นอันตราย กวาดต้อนพระราชวงศานุวงศ์ครอบครัวข้าราชการราษฎรไปเมืองอังวะประมาณ ๓๐๐๐๐ เศษ แต่ที่แตกหนีเที่ยวเร้นซ้อนตามป่าดงและหัวเมืองต่าง ๆ ทั้งอดอยากล้มตายเสียก็มาก แม่ทัพพะม่าตั้งให้พระนายกองอยู่รักษากรุง สำหรับรวบรวมผู้คนซึ่งยังแตกฉานซ่านเซ็นอยู่ในที่ต่าง ๆ พระนายกองตั้งค่ายอยู่ที่โพสามต้น พระนายกองคนนี้เป็นมอญเก่าอยู่ในกรุงมีความชอบที่เข้ารับอาสาพะม่า ไปตีค่ายบางระจันแตก และคงจะทำการรบพุ่งในที่อื่นแข็งแรงจนพะม่าไว้ใจ จึงตั้งให้เป็นที่สุกี้ คำไทยเรียกว่าพระนายกอง

คิดอายุกรุงเทพทวาราวดีแต่แรก ที่สมเด็จพระรามาธิบดี (อู่ทอง) ทรงตั้งเป็นเอกราชมาจนเสียกรุงแก่พระเจ้าบุเรงนองกรุงหงสาวดี ในแผ่นดินพระมหินทราธิราชนับได้ ๒๐๖ ปี ตกไปอยู่ในอำนาจกรุง

หงสาวดี ๙ ปี เมื่อจุลศักราช ๙๒๗ สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า ได้ทรงก่อกู้ ขาดจากอำนาจกรุงหงสาวดี กลับเป็นเอกราชมาจน เสียกรุงแก่พะม่าข้าศึก ในแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งสุริยาศน์ อัมรินทร์ นับได้ ๒๐๒ ปี รวมอายุกรุงทวาราวดีแต่แรกสร้างจนเสีย แก่พะม่าปัจจามิตร ๓ ยุคได้ ๔๑๗ ปี

พระนามสมเด็จพระเจ้าแผ่นดินกรุงเทพทวาราวดี

กษัตริย์ที่	พระนาม	เสวยราชศักราช	อยู่ในราชสมบัติ	สุดรัชกาลศักราช
	พระราชวงศ์เชียงราย			
๑	สมเด็จพระรามาธิบดี พระองค์ที่ ๑ คือพระเจ้าอู่ทอง	๗๑๒	๒๐ ปี	๗๓๑
๒	สมเด็จพระราเมศวร (ครั้งที่ ๑)	๗๓๑	๑ปีหย่อน	๗๓๒
	พระราชวงศ์สุพรรณ			
๓	สมเด็จพระบรมราชาธิราช พระองค์ที่ ๑ พระเจ้าพฤฒิเดช นัยหนึ่งว่ามหาเดชก็เรียก (ขุนหลวงพงั่ว)	๗๓๒	๑๓ ปี	๗๔๔
๔	สมเด็จพระเจ้าทองจันท์ พระเจ้าท้องลั่นก็เรียก	๗๔๔	๗ วัน	๗๔๔
	พระราชวงศ์เชียงราย			
๒	สมเด็จพระราเมศวร (ครั้งที่ ๒)	๗๔๔	๖ ปี	๗๔๙

กษัตริย์ที่	พระนาม	เสวยราชศักราช	อยู่ในราชสมบัติ	สุดรัชกาลศักราช
๕	สมเด็จพระเจ้ารามราชาธิราช (พระยาราม)	๗๔๙	๑๔ ปีเศษ	๗๖๓
	พระราชวงศ์สุพรรณ			
๖	สมเด็จพระอินทราชา พระองค์ที่ ๑ อีกพระนามหนึ่งเรียกพระมหานครินทราชาธิราช	๗๖๓	๑๗ ปีเศษ	๗๘๐
๗	สมเด็จพระบรมราชาธิราช พระองค์ที่ ๒ (เจ้าสามพระยา)	๗๘๐	๑๖ ปีเศษ	๗๙๖
๘	สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ	๗๙๖	๑๖ ปี	๘๑๑
๙	สมเด็จพระอินทราชา พระองค์ที่ ๒	๘๑๑	๒๒ ปี	๘๓๒
๑๐	สมเด็จพระรามาธิบดีพระองค์ที่ ๒	๘๓๒	๔๐ ปี	๘๗๑
๑๑	สมเด็จพระบรมราชามหาพุทธางกูร	๘๗๑	๕ ปี	๘๗๕

กษัตริย์ที่	พระนาม	เสวยราชศักราช	อยู่ในราชสมบัติ	สุดรัชกาลศักราช
๑๒	สมเด็จพระรัษฎาธิราชกุมาร	๘๗๕	๕ เดือน	๘๗๖
๑๓	สมเด็จพระชัยราชาธิราช	๘๗๖	๑๔ ปี	๘๘๙
๑๔	สมเด็จพระยอดฟ้า	๘๘๙	๒ ปีครึ่ง	๘๙๑
๑๕	สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ (ครั้งที่ ๑)	๘๙๐	๒๔ ปี	๙๑๔
๑๖	สมเด็จพระมหินทราธิราช (ครั้งที่ ๑)	๙๑๔	๒ ปี	๙๑๖
๑๕	สมเด็จพระมหาจักรพรรดิ (ครั้งที่ ๒)	๙๑๖	๑ ปี	๙๑๗
๑๖	สมเด็จพระมหินทราธิราช (ครั้งที่ ๒)	๙๑๗	๑ปีหย่อน	๙๑๘
	พระราชวงศ์สุโขทัย			
๑๗	สมเด็จพระสรรเพชญ์ พระองค์ที่ ๑ (พระมหาธรรมราชา)	๙๑๘	๒๒ ปี	๙๔๐
๑๘	สมเด็จพระสรรเพชญ์ พระองค์ที่ ๒ คือสมเด็จพระนเรศวรมหาราช	๙๔๐	๑๕ ปี	๙๕๔

กษัตริย์ที่	พระนาม	เสวยราชศักราช	อยู่ในราชสมบัติ	สุดรัชกาลศักราช
๑๙	สมเด็จพระสรรเพชญ์ พระองค์ที่ ๓ คือสมเด็จพระเอกาทศรฐมหาราช	๙๕๕	๘ ปี	๙๖๓
๒๐	สมเด็จพระสรรเพชญ์ พระองค์ที่ ๔ (เจ้าฟ้าศรีเสาวภาคย์)	๙๖๓	๑ ปี ๒ เดือน	๙๖๔
	พระราชวงศ์ทรงธรรม			
๒๑	สมเด็จพระบรมราชา พระองค์ที่๑ อีกนัยหนึ่งเรียกว่าสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงธรรม อย่างหนึ่งเรียกว่าพระเจ้าทรงธรรม (พระพิมลธรรม)	๙๖๔	๒๕ ปีเศษ	๙๘๙
๒๒	สมเด็จพระบรมราชา พระองค์ที่ ๒ คือพระเชษฐาธิราช	๙๘๙	๑ปี๗เดือน	๙๙๑
๒๓	สมเด็จพระอาทิตยวงศ์	๙๙๑	๖ เดือน	๙๙๒

กษัตริย์ที่	พระนาม	เสวยราชศักราช	อยู่ในราชสมบัติ	สุดรัชกาลศักราช
	พระราชวงศ์ปราสาททอง			
๒๔	สมเด็จพระสรรเพชญ์ พระองค์ที่ ๕ อีกนัยหนึ่งเรียกว่าสมเด็จพระรามาธิเบศร์ คือพระเจ้าปราสาททอง	๙๙๒	๒๖ ปี	๑๐๑๗
๒๕	สมเด็จพระสรรเพชญ์ พระองค์ที่ ๖ (เจ้าฟ้าชัย)	๑๐๑๗	๙ เดือน	๑๐๑๘
๒๖	สมเด็จพระสรรเพชญ์ พระองค์ที่ ๗ (พระศรีสุธรรมราชา)	๑๐๑๘	๒ เดือน ๒๐ วัน	๑๐๑๘
๒๗	สมเด็จพระรามาธิบดีพระองค์ที่ ๓ คือสมเด็จพระนารายน์มหาเอกาทศรฐราช	๑๐๑๘	๒๖ ปี	๑๐๔๔
	พระราชวงศ์บ้านพลูหลวง (แซก)			
๒๘	สมเด็จพระมหาบุรุษ อีกพระนามหนึ่งเรียกพระธาดาธิเบศร์ (พระเพทราชา)	๑๐๔๔	๑๕ ปีเศษ	๑๐๕๙

กษัตริย์ที่	พระนาม	เสวยราชศักราช	อยู่ในราชสมบัติ	สุดรัชกาลศักราช
	พระราชวงศ์ปราสาททอง			
๒๙	สมเด็จพระสรรเพชญ์ พระองค์ที่ ๘ อีกพระนามหนึ่งเรียกพระสุริเยนทราธิบดีคือ พระพุทธเจ้าเสือ	(๑) ๑๐๖๘	๙ ปี	๑๐๕๙
๓๐	สมเด็จพระสรรเพชญ์ พระองค์ที่ ๙ สมเด็จพระภูมินทราชา หรือขุนหลวงทรงเบ็ดก็เรียก คือพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ	๑๐๖๘	๒๖ ปี	๑๐๙๔
๓๑	สมเด็จพระบรมราชาธิราช พระองค์ที่ ๓ เมื่อสวรรคตแล้ว เรียกพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ	๑๐๙๕	๒๖ปีเศษ	๑๑๒๐
๓๒	สมเด็จพระบรมราชาธิราช พระองค์ที่ ๔ อีกพระนามหนึ่งเรียกพระมหาอุทุมพรมหาพรวินิจราช พระนามเดิม			

กษัตริย์ที่	พระนาม	เสวยราชศักราช	อยู่ในราชสมบัติ	สุดรัชกาลศักราช
	เจ้าฟ้าดอกมะเดื่อ กรมขุนพรพินิจ เมื่อทรงพระผนวชเรียกกันว่าขุนหลวงหาวัด	๑๑๒๐	๑๐ วัน	๑๑๒๐
๓๓	สมเด็จพระบรมราชา พระองค์ที่ ๓ พระนามเดิมเจ้าฟ้าเอกทัศน์ กรมขุนอนุรักษ์มนตรี อีกพระนามหนึ่งเรียกพระเจ้าอยู่หัว พระที่นั่งสุริยาศน์อัมรินทร์	๑๑๒๐	๙ ปี	วัน ๓ฯ๕ ค่ำ ปีกุร ๑๑๒๙

(๓) ในหนังสือพระราชวิจารณ์ว่าด้วยเรื่องราชประเพณีการตั้งมหาอุปราช ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า เสวยราชย์ศักราช ๓๐๕๙

ต้นเหตุที่กรุงเทพทวาราวดีจะหมดกำลัง

เหตุที่กรุงเทพทวาราวดีจะเสื่อมถอยหมดกำลังลงนั้น เริ่มต้นเกิดมาตั้งแต่พระเจ้าทรงธรรมแย่งราชสมบัติพระศรีเสาวภาคย์ เมื่อจุลศักราช ๙๖๔ ปี ครั้งนั้นก็ฆ่าขุนนางเก่าเสียมาก มาแผ่นดินพระเจ้าปราสาททองฆ่าขุนนางพวกพระเชษฐาธิราช แต่เห็นจะน้อยครั้นถึงแผ่นดินพระนารายน์ ฆ่าขุนนางที่เป็นพวกเจ้าฟ้าชัยและพระศรีสุธรรมราชาเห็นจะเกือบหมด จนต้องใช้ขุนนางแขกขุนนางลาวขุนนางฝรั่ง มีพระยารามเดโช พระยาราชวังสัน พระยาสีหราชเดโชเจ้าพระยาวิชาเยนทร์เป็นต้น แผ่นดินพระเพทราชา ฆ่าขุนนางแผ่นดินพระนารายน์หย่อยมาจนถึงไปตีเมืองนครศรีธรรมราชเมืองนครราชสีมา เห็นจะเรียกว่าเกือบหมดได้ แผ่นดินพระพุทธเจ้าเสือเห็นจะฆ่ามาก เพราะคนนิยมเจ้าพระขวัญกับพวกเจ้าพระพิชัยสุรินทร์ก็น่าจะเป็นขุนนางอยู่ไม่ได้ แผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระเคราะห์ดีไม่ต้องฆ่าใคร แผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ เมื่อจุลศักราช ๑๐๙๔ ข้าราชการวังหลวงเห็นจะตายเกือบหมด คิดดูในระหว่าง ๑๓๐ ปี ฆ่าเททิ้งกันเสียถึง ๗ ครั้ง เป็น ๑๘ ปีฆ่ากันครั้งหนึ่งหรือถ้ารอดตายก็กลายเป็นไพร่หลวงและตะพุ่นหญ้าช้าง ถ้าจะนับพวกที่รอดตายก็ต้องว่าผู้ดีกลายเป็นไพร่ ไพร่กลายเป็นผู้ดีในระหว่างนั้น ๗ ครั้ง เมื่อเป็นเช่นนี้มาในตอนหลังบ้านเมืองจะมีกำลังอย่างไรได้ และเมื่อขุนหลวงหาวัดได้ราชสมบัติ ก็ยังสำเร็จโทษเจ้าเสียอีก ๓ กรม ซ้ำขุนหลวงหาวัดเองกับพระเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งสุริยาศน์อัมรินทร์ก็ไม่

ปรองดองกัน จึงพาให้การปกครองบ้านเมืองแปรปรวนรวนเรไป เพราะฉะนั้นเมื่อศึกพะม่ามาติดพระนคร จึงไม่มีตัวข้าราชการที่สามารถเป็นแม่ทัพนายกองนำพลเข้าต่อสู้ข้าศึก ท้าวพระยาเสนาบดีคนไรเป็นแม่ทัพก็ไม่ได้รบพุ่ง เช่นพระยายมราชเป็นแม่ทัพตั้งอยู่ที่เมืองนนท์ พอพะม่าตีเมืองธนบุรีได้ กำปั่นลูกค้าอังกฤษซึ่งรับอาสาต่อสู้พะม่าถอยหนีขึ้นมา พระยายมราชยังไม่ทันรบก็พลอยเลิกทัพหนีไปด้วย พระยาพระคลังเป็นแม่ทัพถือพลถึง ๑๐๐๐๐ ยกออกไปตีค่ายพะม่าที่วัดป่าฝ้าย ปากน้ำประสบ พะม่ายิงปืนมาต้องพลทัพไทยล้มลง ๔-๕ คน กองทัพทั้งนั้นก็ถอยมาสิ้น อยู่มา ๒-๓ วันรับสั่งให้พระยาพระคลังยกออกไปตีค่ายปากน้ำประสบอีก ยังไม่ทันได้รบ พะม่าแต่งกลหลอกให้เข้าใกล้แล้วออกไล่ยิงแทงพลทัพไทยตายลง กองทัพใหญ่ก็พลอยแตกพ่ายเข้าพระนคร ครั้งหนึ่งโปรดให้ท้าวพระยาอาสาหกเหล่า ยกทัพเรือข้ามไปตีค่ายพะม่าวัดการ้อง พะม่ายิงปืนมาถูกนายเริก ซึ่งเห็นจะเมายืนรำดาบ ๒ มือเป็นเบ้าอยู่หน้าเรือ ตกน้ำลงคนหนึ่ง ทัพเรือก็เลิกถอยเข้าพระนคร เมื่อทัพพะม่ายกเข้าในพระราชอาณาเขตต์ เกณฑ์ให้พระยาพิษณุโลกเอากองทัพมาตั้งที่ภูเขาทอง พอพะม่าจวนจะถึงกรุง พระยาพิษณุโลกให้พระยาพลเทพกราบทูล ขอกราบถวายบังคมลาขึ้นไปปลงศพมารดา ให้หลวงโกษามหาดไทย หลวงเทพเสนาคุมกองทัพอยู่แทน ก็โปรดพระราชทานพระราชานุญาตให้ไปตามขอ น้ำพระทัยพระเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งสุริยาศน์อัมรินทร มีพระกรุณาเยือกเย็นอยู่เป็นพื้นเสมอดังนี้ จะได้ปรากฏว่า ผู้ไม่ปลงใจในการต่อสู้

ข้าศึก ต้องรับพระราชอาญาบ้างก็หามิได้ ก็เป็นธรรมดาอยู่เองที่ใครจะอยากรบ เหตุการที่เป็นมาแต่ต้นจนเสียเมืองก็สมกับพงศาวดารกล่าวว่า ชาตากรุงทวาราวดีถึงกาลขาด

ขุนหลวงตากตั้งตัว

ในขณะเมื่อกองทัพพะม่าข้าศึกยกเข้ามาติดพระราชอาณาเขตต์นั้น เจ้าตากพระนามเดิมชื่อสิน ในแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งสุริยาศน์อัมรินทร์ ทรงโปรดให้เป็นเจ้าเมืองตาก ในเวลานั้นเข้ามาอยู่ในกรุง จึงโปรดเลื่อนให้เป็นที่พระยากำแพงเพ็ชร และให้เป็นนายกองทัพเรือยกออกไปตั้งคอยสกัดตีทัพเรือพะม่าซึ่งจะมาทางทุ่งวัดใหญ่นอกพระนครด้านตะวันออก พระยากำแพงเพ็ชรตั้งค่ายอยู่ที่วัดพิชัยวัดกล้วย แลเห็นว่ากรุงจะเสียแก่พะม่า ไม่มีช่องทางอันใดซึ่งจะป้องกันเอาไว้ได้แล้ว จึงได้คิดหลีกหนีตีฝ่ากองทัพพะม่า ซึ่งตั้งล้อมกรุงออกไปทางบ้านหันตราบ้านข้าวเม่า ไปจนถึงแขวงเมืองระยองก็ตั้งตัวขึ้นเป็นเจ้า เพราะจะให้เป็นที่คนนิยมนับถือและเกรงกลัวอำนาจ เรียกว่าเจ้าตาก หาเรียกเจ้ากำแพงเพ็ชรไม่ แล้วยกไปตีเมืองจันทบุรีได้ ตั้งมั่นรวบรวมรี้พลสะเบียงอาหารต่อเรือรบเรือไล่ไว้พร้อม เมื่อรู้ว่ากรุงเสียแก่พะม่าแล้ว ก็ยกทัพเรือเข้ามาตีพะม่าที่ตั้งรักษาเมืองธนบุรีและค่ายโพสามต้นกรุงเก่าแตก แล้วก็มิได้ตั้งอยู่ที่กรุงเก่า พารี้พลกวาดครอบครัวราษฎรกับทั้งพระราชวงศ์และข้าราชการกรุงเก่า ซึ่งยังเหลือตกค้างอยู่ที่ค่ายโพสามต้น ไปตั้งเมืองธนบุรียกขึ้นเป็นกรุงธนบุรี

สร้างพระราชวังขึ้นที่ปากคลองบางกอกใหญ่ คือที่โรงเรียนนายเรือในบัดนี้ เจ้าตากเสด็จขึ้นเสวยราชสมบัติณกรุงธนบุรีเมื่อจุลศักราช ๑๑๓๐ ทรงพระนามสมเด็จพระบรมราชา นับตามลำดับพระนามเป็นพระองค์ที่ ๔

ขุนหลวงตากไม่อยู่กรุงเก่า

เหตุที่พระเจ้ากรุงธนบุรี ไม่ตั้งอยู่ที่กรุงเก่านั้น ก็ด้วยกรุงเก่าเป็นเมืองใหญ่กว้าง ทั้งพระราชวังก็มีปราสาทสูงใหญ่ถึง ๕ องค์ และวัดวาอารามก็ล้วนแต่ใหญ่โต เมื่อบ้านเมืองถูกพะม่าข้าศึกและพวกทุจจริตเอาไฟจุดเผาเป็นอันตรายเสียหายจนเกือบหมดสิ้น พระเจ้ากรุงธนบุรีพึ่งรวบรวมกำลังตั้งพระองค์ขึ้นใหม่ ๆ จะเอากำลังวังชาทุนรอนที่ไหนไปซ่อมแซมบ้านเมืองที่ใหญ่โต ซึ่งทำลายแล้วให้กลับคืนคงดีขึ้นเป็นพระนครราชธานีได้เล่า ประการหนึ่งถ้ามีข้าศึกศัตรูเข้ามา รี้พลที่จะรักษาหน้าที่เชิงเทินป้องกันก็มีไม่พอ คงจะทรงเห็นว่าสู้ไปตั้งอยู่ที่เมืองธนบุรีสร้างขึ้นเป็นเมืองใหม่ไม่ได้ ด้วยว่ามีกำลังน้อยก็ทำเมืองแต่เล็ก อีกประการหนึ่งถ้าจะมีข้าศึกมาติดเมือง ถ้าจะพลาดพลั้งลงประการใด กองทัพเรือก็มีอยู่เป็นกำลัง และทั้งพระเจ้ากรุงธนบุรีเองก็ทรงชำนาญในการทัพเรือ จะได้พาทัพเรือออกทะเลไปเที่ยวหาที่ตั้งมั่นได้ง่าย เห็นจะไม่ใช่แต่จะเพาะเรื่องที่ว่าทรงนิมิตร์ฝันว่า พระเจ้าแผ่นดินกรุงเก่าทรงขับไล่มิให้อยู่แต่เรื่องเดียว เมื่อพระเจ้ากรุงธนบุรีครองราชสมบัตินานมา ก็บังเกิดเสียพระจริตฟั่นเฟือนไป ในครั้งนั้นทรงโปรดให้พระวิชิตณรงค์ขึ้นไปตั้งเร่งเงินราษฎรที่กรุงเก่า ราษฎร

ร้อนรนหนักเข้าจึงนายบุญนากผู้เป็นหัวหน้าอยู่บ้านแม่ลา ซึ่งในเวลานี้เป็นท้องที่อำเภอนครหลวงแขวงกรุงเก่า เป็นหัวหน้าชักชวนชาวบ้านเข้าเป็นพรรคพวก ยกลงมาจับพระวิชิตณรงค์กับกรมการฆ่าเสียหลายนาย พระเจ้ากรุงธนบุรีจึงโปรดให้พระยาสรรค์ขึ้นไปจับพวกบ้านแม่ลา พระยาสรรค์กลับไปเข้าเป็นพวกนายบุญนาก ยกไพร่พลลงมาจับกรุงธนบุรี และให้เนียรเทศพระเจ้ากรุงธนบุรีออกเสียจากราชสมบัติ

ตั้งผู้รักษากรุง

ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เสด็จเถลิงถวัลราชสมบัติปราบดาภิเศก จึงทรงโปรดตั้งนายบุญนากบ้านแม่ลาเป็นเจ้าพระยาชัยวิชิตสิทธิสงครามผู้รักษากรุง ยกกรุงเก่าเป็นเมืองจัตวา ภายหลังโปรดให้เจ้าพระยาชัยวิชิต เป็นเจ้าพระยาพลเทพ และตำแหน่งผู้รักษากรุง แต่นั้นก็ลดลงคงเป็นแต่พระยามาจนถึงรัชกาลที่ ๓ ทรงโปรดให้เปลี่ยนสร้อยชื่อผู้รักษากรุง เป็นพระยาชัยวิชิต สิทธิสาตรา มหาประเทศราช สุรชาติเสนาบดี ครั้นมาในรัชกาลที่ ๔ โปรดให้เปลี่ยนนามผู้รักษากรุงเป็นพิเศษ ๒ ชื่อ คือเจ้าพระยามหาศิริธรรม พโลปถัมภ์เทพทวาราวดี ศรีรัตนธาดา มหาปเทศาธิบดี อภัยพิริยปรากรมพาหุ ผู้สำเร็จราชการกรุงเก่า กับพระยาสิงหราชฤทธิไกร ยุตินัยเนติธาดา มหาปเทศาธิบดี อภัยพิริยปรากรมพาหุ ผู้รักษากรุงที่ต่อพระยาสิงหราชฤทธิไกรลงมา ก็คงเป็นที่พระยาชัยวิชิต แต่สร้อยชื่อเป็น สิทธิศักดามหานคราธิการ มา

ในรัชกาลปัจจุบันนี้ ชื่อผู้รักษากรุงคนเดิมเป็นพระยาชัยวิชิตสิทธิ สาตรา มหาปเทศาธิบดี ครั้นเมื่อโปรดเกล้า ฯ ให้พระยาชัยวิชิต (สิงห์โต) เป็นพระยาเพ็ชรพิชัย รับราชการอยู่ณกรุงเทพ ฯ แล้วโปรดเกล้า ฯ ให้พระยาเพชฎา (นาค) เป็นผู้รักษากรุง แต่กลับเปลี่ยนสร้อยชื่อเป็น พระยาชัยวิชิต สิทธิศักดา มหานัคราธิการ เหมือนชื่อพระยาชัยวิชิตในรัชกาลที่ ๔

ตั้งมณฑลเทศาภิบาล

ครั้นต่อมาในรัตนโกสินทรศก ๑๑๔ ทรงโปรดให้จัดการเทศาภิบาล คือ รวมกรุงเก่า ๑ เมืองอ่างทอง ๑ เมืองลพบุรี ๑ เมืองสระบุรี ๑ เมืองพระพุทธบาท ๑ เมืองสิงห์ ๑ เมืองพรหมบุรี ๑ เมืองอินทบุรี ๑ รวม ๘ เมืองเป็นมณฑล เรียกว่ามณฑลกรุงเก่า ตั้งที่ว่าการมณฑลที่กรุงเก่า โปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมรุพงศ์ศิริพัฒน์ ครั้งยังไม่ได้ดำรงพระยศเป็นต่างกรม เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลสำเร็จราชการมณฑล มาในศก ๑๑๕ โปรดให้ยกเมืองพระพุทธบาทเป็นอำเภอขึ้นเมืองสระบุรี ยกเมืองพรหมบุรีเมืองอินทบุรีเป็นอำเภอขึ้นเมืองสิงห์ จึงคงมีเมืองใหญ่ในมณฑลนี้แต่ ๕ ครั้นรัตนโกสินทรศก ๑๑๖ พระยาชัยวิชิต (นาค) กราบถวายบังคมลาออกจากหน้าที่ราชการโดยทุพลภาพ จึงโปรดเกล้า ฯ ให้หลวงอนุรักษ์ภูเบศร์ (พร) ข้าหลวงมหาดไทยเป็นข้าหลวงรักษากรุง มาถึงรัตนโกสินทรศก ๑๑๗ โปรดเกล้า ฯ ให้เลื่อนหลวงอนุรักษ์ภูเบศร์ขึ้นเป็น พระอนุรักษ์ภูเบศร์ ถึงรัตนโกสินทรศก ๑๑๙ โปรดเกล้า ฯ พระราชทานสัญญาบัตรให้

พระอนุรักษ์ภูเบศร์ เป็นผู้รักษากรุง และเป็นพระยาโบราณบุรานุรักษ์ พร้อมกันในศกเดียวนั้น ครั้นมาถึงรัตนโกสินทรศก ๑๒๐ โปรดเกล้า ฯ พระราชทานสัญญาบัตร์ให้พระยาโบราณบุรานุรักษ์ เป็นปลัดเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่า จนถึงรัตนโกสินทรศก ๑๒๒ โปรดเกล้า ฯ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมรุพงษ์ศิริพัฒน์ ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่า ไปเป็นข้าหลวงพิเศษจัดราชการตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลปราจินบุรี และโปรดเกล้าฯให้พระยาโบราณบุรานุรักษ์ เป็นผู้รั้งตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาล มาจนรัตนโกสินทรศก ๑๒๕ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานสัญญาบัตร์ให้พระยาโบราณบุรานุรักษ์ เป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลกรุงเก่า รับราชการสนองพระเดชพระคุณมาจนทุกวันนี้

ตอน ๒ ภูมิสถานพระนคร

กรุงศรีอยุธยา

กรุงศรีอยุธยานั้น ตั้งอยู่ข้างฝากตะวันออกของกรุงเทพทวาราวดี คงจะอยู่ทางสะเตชั่นรถไฟกรุงเก่า ออกไปในแถวที่วัดสมณโกษ วัดกุฎีดาว และวัดศรีอโยธยา ซึ่งมาภายหลังเรียกกันว่าวัดเดิม เมืองคงจะหันหน้าไปทางตะวันออกลงแม่น้ำหันตรา แต่กำแพงป้อมปราการเห็นจะไม่ใช่ก่อด้วยอิฐ คงเป็นเชิงเทินดิน เมื่อเมืองร้างแล้วก็มีคนถากถางเกลี่ยทำเป็นที่ไร่นา และทั้งปราสาทราชฐานก็คงจะเป็นเครื่องไม้ จึงมิได้มีสิ่งใดเหลือ

กรุงเทพทวาราวดี

กรุงเทพทวาราวดีซึ่งเป็นเมืองหลวงภายหลัง ตั้งอยู่ที่ตำบลหนองโสน ซึ่งเป็นที่แผ่นดินแหลมแห่งแม่น้ำลพบุรี ด้านเหนือด้านใต้ด้านตะวันตกจดแม่น้ำ แต่ด้านตะวันออกเป็นพื้นดินเดียวกันกับกรุงศรีอยุธยา เพราะฉะนั้นเมื่อสร้างกรุงแล้วจึงได้ปรากฏว่า ด้านตะวันออกนี้มีแต่คู หาแม่น้ำมิได้ คูนี้ขุดแยกจากแม่น้ำลพบุรีแต่ตำบลหัวรอ ไปบรรจบแม่น้ำบางกะจะ ป้อมเพ็ชร์ เรียกว่าคูขื่อหน้า แต่ชั้นเดิมคงจะแคบ มาในแผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชา เมื่อจุลศักราช ๙๒๔ ปี จึงโปรดให้ขุดขยายออกไปเป็นกว้าง ๑๐ วา ลึก ๓ วา เพราะเข็ด

เมื่อครั้งในแผ่นดินสมเด็จพระมหินทราธิราช ครูชื่อหน้าแคย ทัพหงสาวดีจึ่งถมถนนข้ามเข้าตีกรุงได้

กำแพงเมือง

กำแพงพระนครในชั้นแรกสร้างกรุงเห็นจะยังไม่ได้ก่อด้วยอิฐ เข้าใจว่าจะเป็นแต่เชิงเทินดิน ใช้ขุดดินทางริมน้ำกับข้างในขึ้นถมคูที่ขุดเอาดินขึ้นทางข้างในกำแพงเดี๋ยวนี้ก็ยังเห็นปรากฏอยู่ กำแพงอิฐจะมาก่อขึ้นต่อภายหลัง เพราะรากกำแพงอิฐที่พบในเวลานี้อยู่บนเชิงเทินดิน สูงกว่าระดับดินธรรมดา ตั้งแต่วาหนึ่งถึง ๖ ศอก ตัวเชิงเทินดินที่เป็นพื้น ตั้งกำแพงกว้างอย่างน้อยราว ๘ วา กำแพงหนา ๒ วาเศษ ก่ออิฐ ๒ ข้างไว้ช่องกลางถมดินกับอิฐหัก ส่วนสูงตั้งแต่เชิงกำแพงถึงปลายใบเสมา คะเนว่าบางแห่งถ้าในที่ต่ำคงจะราว ๓ วา ถ้าที่สูงคงจะราว ๑๐ ศอกเศษ เพราะพบเศษกำแพงที่เหลือจากรื้ออยู่ที่วัดท่าทรายแห่งหนึ่ง สูงจากพื้นดิน ๙ ศอกเศษเกือบคืบกับที่ได้วัดจีนเยื้องหน้าวัดสุวรรณมีประตูช่องกุฎอยู่ด้วย อีกแห่งหนึ่งตรงนั้น เป็นที่ดอน กำแพงสูง ๖ ศอกคืบมีเศษ ที่คิดว่ากำแพงตอนนั้นจะสูงเท่านี้ ก็เพราะด้วยกำแพงที่หลืออยู่นั้น สูงพ้นหลังประตูช่องกุฎขึ้นไปอีกศอกเศษ ซึ่งคะเนว่าเกือบจะถึงที่ตั้งใบเสมา เพราะธรรมดาประตูช่องกุฎก็อยู่ไล่เลี่ยหรือต่ำกว่าพื้นเชิงเทินไปเพียงนิดหน่อยพ้นเชิงเทินขึ้นไปไม่กี่มากน้อยก็ถึงที่ตั้งเสมา กับได้ขุดพบเสมากำแพงเมืองยังเป็นรูปดีอยู่เสมาหนึ่ง กว้างศอกคืบ หนา ๒ ศอก สูง ๒ ศอกคืบ

ถ้าเอาส่วนของใบเสมาบวกเข้ากับกำแพงตรงวัดท่าทราย ก็คงได้ราว ๓ วา กำแพงใต้วัดจีนราว ๑๐ ศอก ถึงจะยิ่งหย่อนกว่านี้ไปบ้างก็จะไม่สู้มากนัก แต่ถ้าจะคิดเอาส่วนสูงของกำแพง ตั้งแต่ระดับดินเดิมไปจนขาดปลายใบเสมา คงจะสูงเลย ๔ วาทั้งหมด แนวกำแพงพระนครวัดได้ ๓๑๐ เส้น ในเมืองวัดตามกว้างในที่คอดได้ ๔๐ เส้น ตามยาวได้ ๙๘ เส้น

ขยายกำแพงเมืองด้านตะวันออก

กำแพงเดิมก่อนแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ด้านเหนือตั้งแต่หน้าพระราชวัง คงจะไปตามแนวถนนป่ามะพร้าว แล้วไปเลี้ยวที่มุมใต้ประตูหอรัตนชัย วกลงไปข้างในห่างจากถนนรอบกรุงเดี๋ยวนี้ถึงป้อมเพ็ชร แต่ป้อมเพ็ชรมาตามทางริมน้ำ ทิศใต้ทิศตะวันตกบรรจบทิศเหนือจดคลองท่อ ที่ซึ่งเป็นวังจันทร์เกษมเดี๋ยวนี้อยู่นอกพระนคร จะได้กล่าวต่อไปในตอนหลัง

และเหตุที่กำแพงเดิมอยู่หลังวังจันทร์เกษมห่างจากแม่น้ำเดี๋ยวนี้เข้าไปมากนั้น ก็เห็นจะเป็นด้วยครั้งแรกสร้างกรุง ที่แถวนั้นจะเป็นหาดทรายและลำลาบลุ่มมาก เพราะในเวลานี้เมื่อขุดดินลงไปลึกสักศอกเศษ ก็พบพื้นล่างเป็นทราย ครั้นมาภายหลังที่ดอนขึ้น ชานพระนครกว้างออกไป จึงได้สร้างพะเนียดที่จับช้างขึ้นระหว่างวังจันทร์เกษม กับที่ซึ่งเป็นวัดขุนแสนวัดซองเดี๋ยวนี้ และบางทีก็จะได้ใช้เป็นที่ทอดปล่อยเลี้ยงช้างหลวงด้วย ครั้นมาในแผ่นดินสมเด็จพระมหา

จักรพรรดิ เกิดศึกหงสาวดีติดพระนคร คงจะทรงเห็นว่า การที่ไว้ชานพระนครกว้าง ปล่อยให้กำแพงกับคูห่างกัน ย่อมเป็นทางให้ข้าศึกข้ามคูเข้ามาถึงกำแพงได้ง่าย เพราะไกลทางยิงปืน จึงโปรดให้ขยายกำแพงพระนครออกไปตั้งถึงขอบริมน้ำ แต่ครั้งนั้นเห็นจะยังไม่แล้วเสร็จ มาเมื่อจุลศักราช ๙๒๔ ปี ในแผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชา จึงปรากฏว่าได้ทำกำแพงอีกคราวหนึ่ง ก็เห็นจะทำเพิ่มเติมกำแพงที่ค้างมาในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดินั้นเอง กำแพงใหม่ตอนที่ยกออกมานี้ แยกจากกำแพงเก่าที่ท่าสิบเบี้ย วงเอาวัดราชประดิษฐานและที่ซึ่งภายหลังเป็นวัดขุนแสน วังจันทรเกษมไว้ข้างใน แล้ววกลงไปบรรจบป้อมเพ็ชร ซึ่งเป็นถนนรอบกรุงที่ใช้เดินกันไปมาอยู่ทุกวันนี้ ส่วนกำแพงเดิมที่อยู่ภายในหลังวังจันทร์เกษมเข้าไปคงจะรื้อปลาบลงเป็นถนนในพระนคร คงเป็นถนนป่ามะพร้าวข้างวัดพลับพลาชัยแน่

ขุนหลวงหาวัดก่อกำแพงหน้าวัง

อนึ่งกำแพงเมืองข้างวังหลวงด้านริมน้ำ เดิมมีชั้นเดียว และตอนนี้ก่อผิดกว่าที่อื่น เชิงกำแพงมีลายบัวคว่ำด้วย ครั้งศึกพระเจ้าอลองพราญี่ติดพระนคร ในแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งสุริยาศน์อัมรินทร์ ข้าราชการไปเชิญเสด็จขุนหลวงหาวัดลาพระผนวช ออกช่วยทรงจัดการป้องกันรักษากรุง ขุดหลวงหาวัดโปรดให้ก่อกำแพงที่ข้างวังลงในที่ริมน้ำต่ำกว่าที่กำแพงเดิมอีกชั้นหนึ่ง กำแพงสายนี้ก็ตรวจพบแล้ว แต่อยู่ในที่น้ำท่วมต่ำมาก ครั้นขุดวังคราวนี้ตั้งใจจะถม

ชายตลิ่งหน้ากำแพงเก่า ให้เท่ากับระดับถนนหนาจวนทหารใน จะเอากำแพงสายนี้ไว้ ก็จะต้องแหวกดินเป็นคูจึงจะเห็น แต่ก็ไม่ใช่เป็นสิ่งที่น่าดูแลอย่างไร จึงได้ถมเสีย

ป้อมตามกำแพงเมือง

ตามแนวกำแพงมีป้อมเป็นระยะรอบพระนคร ตามที่ตรวจพบแล้วในเวลานี้มี ๑๖ ป้อม เข้าใจว่าจะมีมากกว่านี้ แต่ไม่มีเวลาพอที่จะขุดค้นได้ตลอด ภายหลังเมื่อตรวจตราได้ความอย่างไร จะได้เพิ่มเติมต่อไป ป้อมนั้นถ้าอยู่ในที่สำคัญ เช่นตรงแม่น้ำหรือทางร่วม ก็เป็นป้อมใหญ่ก่ออย่างแข็งแรง แต่ป้อมเหล่านี้ยังเหลือพอที่จะเห็นซวดทรงสัณฐานได้ ๒ แห่งคือ ป้อมเพ็ชร์แห่งหนึ่ง เป็นป้อมใหญ่สำหรับป้องกันข้าศึกที่จะมาทางน้ำตรงมุมพระนครด้านใต้ ป้อมนี้ก่อยื่นออกไปจากแนวกำแพงหนา ๓ วาไม่เศษ กลางป้อมเป็นพื้นดินว่าง มีบันไดอิฐขึ้นเชิงเทินในป้อม ตามเหลี่ยมป้อมที่พื้นดินมีประตูคูหาก่อเป็นรูปโค้งมีรอยติดบานที่จะใช้เปิดปิดเข้าออกได้ คูหากว้าง ๔ ศอก สูง ๕ ศอก บนหลังคูหามีช่องกลวงตลอดขึ้นไปถึงเชิงเทิน กับป้อมริมประตูเข้าเปลือกอีกแห่งหนึ่ง เป็นป้อมคู่ตั้งอยู่ ๒ ฟากคลอง แต่เล็กกว่าป้อมเพ็ชร์ ก่อย่อเหลี่ยมเข้าเป็นท่าบรรจบกัน บนป้อมเป็นพื้นอิฐตลอดตามเหลี่ยมป้อมมีประตูคูหาโค้งเหมือนป้อมเพ็ชร์ เข้าใจว่าเมื่อมีข้าศึกมาติดพระนคร คงจะลากปืนใหญ่ออกตั้งยิงป้องกันตามช่องคูหา แต่ถ้าเมื่อเห็นจะเสียท่วงที ก็คงลากถอยปืนใหญ่ไปใน

ป้อมเอาไม้แก่นปักลงในช่องว่างเป็นระเนียดปิดช่องคูหากันหน้าบานประตูส่วนบนป้อมก็คงจะตั้งปืนใหญ่ได้ ด้วยมีที่กว้าง

ชื่อป้อม

ป้อมตามกำแพงเมือง ซึ่งมีชื่อมาในพระราชพงศาวดาร ก็มีแต่ป้อมมหาไชย ป้อมเพ็ชร์ หอราชคฤห์ ป้อมนายการ (เห็นจะเป็นในไก่) ป้อมซัดกบหรือท้ายกบ กับป้อมจำปาพลอีกป้อมหนึ่ง พงศาวดารไม่ได้กล่าวให้เป็นที่เข้าใจว่าอยู่ที่ใด แต่ป้อมมหาไชยนั้นได้ความแน่นอนแล้วว่า เป็นป้อมอยู่มุมวังจันทร์เกษม อยู่ในที่ซึ่งเป็นตลาดหัวรอ ป้อมนี้ก็ที่จะเป็นป้อมใหญ่อย่างแข็งแรงเหมือนกัน เพราะตั้งอยู่ในที่เลี้ยว จากแม่น้ำหน้าวัดสามพิหาร ซึ่งจะเป็นทางเข้าไปถึงข้างพระราชวังหลวง เมื่อครั้งพระเจ้าตะเบงชวยตีกษัตริย์กรุงหงสาวดียกทัพเข้ามาติดพระนคร ครั้งทรงช้างที่นั่งมายืนอยู่ที่วัดสามพิหาร เร่งให้แม่ทัพนายกองต้อนพลเข้าหักพระนคร พระยารามเอาปืนนารายน์สังหารลงสำเภาไม้รักแม่นาง ยิงขึ้นไปถูกกิ่งโพธิใหญ่ ๓ กำ หักลงมาใกล้ข้างช้างที่นั่งพระเจ้าตะเบงชวยตี้ ขณะนั้นชาวป้อมมหาไชยก็ยิงปืนใหญ่น้อย สาดเข้าไปถูกรี้พลมอญพะม่าตายมาก ทัพหงสาวดีต้องถอย อนึ่งเมื่อแรกพระเพทราชาขึ้นเสวยราชสมบัติ กบฏธรรมเถียรขี่ช้างพาพวกเข้ายืนอยู่ที่ตรงรอทำนบฟากตะวันออก พระพุทธเจ้าเสือเมื่อยังเป็นกรมพระราชวังบวร เสด็จขึ้นไปบนป้อมมหาชัย ทรงจุดปืนใหญ่ยิงไปถูกช้างซึ่งขบถธรรมเถียรขี่มา ล้มลงตายในที่นั้น แต่ขบถ

ธรรมเถียรกับอ้ายกุลาทายผู้เป็นควาญหาถูกขึ้นไม่ เป็นแต่ตกช้างลงมาก็เจ็บป่วยสาหัส จึงตามจับตัวได้

และป้อมเพ็ชร์นั้น เป็นป้อมตั้งอยู่ตรงมุมพระนครด้านใต้ตรงแม่น้ำบางกะจะ เป็นป้อมสำหรับต่อสู้ข้าศึกที่จะมาทางเรือจากข้างใต้ ต่อป้อมเพ็ชร์ขึ้นไปทางข้อหน้า ก็มีป้อมใหญ่รายเรียงขึ้นไปอีก ๒ ป้อมในระยะที่ใกล้กัน ป้อมกลางจะมีชื่อเสียงอย่างไรไม่ได้ความ แต่ป้อมเหนือที่ตั้งอยู่ข้างวัดจีนหน้าวัดสุวรรณตรงมุมเกาะแก้วนั้น คงเป็นชื่อหอราชคฤห์ ซึ่งพระมหาธรรมราชาเสด็จไปประทับทรงบัญชาการศึกป้องกันทัพพระยาละแวก ที่ยกเข้าปล้นกรุงคราวมาตั้งอยู่ที่ขนอนบางตะนาวศรี ครั้งนั้นป้อมนายการ (ในไก่) ก็ได้ต่อสู้ ยิงข้าศึกด้วย ป้อมในไก่นี้ที่จะอยู่เหนือและใกล้ ๆ กับป้อมเพ็ชร์ทางลำน้ำสำเภาล่ม คือกันไม่ให้ทัพเรือขึ้นไปทางเหนือได้ ป้อมซัดกบหรือท้ายกบ เป็นป้อมอยู่มุมพระนครตรงลำน้ำหัวแหลม คืออยู่ในแถวที่ข้างเหนือโรงทหารทุกวันนี้ ที่คิดว่าป้อมนี้จะเป็นป้อมซัดกบ ก็เพราะมีความในพระราชพงศาวดารว่าเมื่อพะม่ายกมาตีกรุงในครั้งหลังพระศรีสุริยภาค (น่าจะเป็นพระศรีสุริยพาห) นายป้อมซัดกบประจุปืนมหากาฬมฤตยูราช ๒ สัด ๒ นัด ยิงพะม่าค่ายวัดภูเขาทอง เพราะหน้าป้อมนี้ก็ตรงไปทางลำน้ำภูเขาทองด้วย ป้อมจำปาพลนั้นกรมขุนราชสีหลงไว้ในแผนที่ของท่านว่า ป้อมที่ออกชื่อมาว่าเป็นป้อมซัดกบนั้นเป็นป้อมจำปาพล แต่ในจดหมายเหตุอีกฉะบับหนึ่ง ซึ่งอ้างว่าเป็นคำให้การขุนหลวงหาวัดว่า

ป้อมจำปาพลอยู่ถัดประตูเข้าเปลือกเหนือวัดท่าทราย แต่เห็นว่าป้อมจำปาพลนี้หาใช่ป้อมตามกำแพงไม่ เป็นป้อมชั้นนอก

ข้อที่จะให้เห็นว่าป้อมนี้อยู่นอกพระนครนั้น คือมีความในพระราชพงศาวดารกล่าวว่า เมื่อครั้งพระเจ้ากรุงหงสาวดี (ตะเบงชวยตี้) ยกทัพเข้ามาติดพระนครใน ศักราช ๙๐๕ ปี ครั้งนั้นสมเด็จพระมหาจักรพรรดิโปรดให้เจ้าพระยาจักรีออกไปตั้งค่ายตำบลลุมพลี เจ้าพระยามหาเสนาออกตั้งค่ายบ้านดอกไม้ป้อมท้องนาหันตรา พระยาพระคลังตั้งป้อมท้ายคู พระสุนทรสงครามตั้งค่ายป้อมจำปาพล ในการสงครามคราวนั้น สมเด็จพระมหาจักรพรรดิพร้อมด้วยพระสุริโยทัยซึ่งเป็นสมเด็จพระอัครราชมเหสี และพระราเมศวร พระมหินทราธิราชโอรส ทรงช้างพระที่นั่งยกพลออกไปต่อยุทธกับพระเจ้าหงสาวดีที่ทุ่งภูเขาทอง ช้างพระที่นั่งสมเด็จพระมหาจักรพรรดิเสียทีเบนให้หลังแก่ข้าศึก พระสุริโยทัยก็ขับช้างพระที่นั่งสอึกเข้ารับไว้ ช้างพระเจ้าแปรรับได้ล่างถนัด ช้างทรงพระสุริโยทัยแหงนหงายเสียทีพระเจ้าแปรจ้วงฟันด้วยพระแสงของ้าว ต้องพระอังษาพระสุริโยทัยตะพายแล่งมาถึงราวพระถันสิ้นพระชนม์บนคอช้าง พระราเมศวรพระมหินทราธิราชก็ขับช้างพระที่นั่ง เข้ากันพระศพพระราชมารดาเข้าพระนครได้ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิจึงโปรดให้เชิญพระศพพระสุริโยทัยมาไว้ที่สวนหลวง ครั้นรุ่งขึ้นพระมหาอุปราชาแต่งพลเข้าตีค่ายพระสุนทรสงครามแตก เสียค่ายและป้อมจำปาพล ครั้นเลิกการสงครามแล้ว จึงโปรดให้แต่งการพระราชทานเพลิงพระศพพระสุริโยทัย และ

ที่ซึ่งพระราชทานเพลิงนั้น โปรดให้สถาปนาเป็นพระอารามชื่อวัดสบสวรรค์ มีความดังนี้ ถ้าจะคิดว่าป้อมที่มุมพระนครตรงแม่น้ำหัวแหลมเป็นป้อมจำปาพล ป้อมนั้นก็อยู่ที่ข้างสวนหลวง ถ้าทัพหงสาวดีตีป้อมนี้ได้ ก็คงเมืองแตก พระศพพระสุริโยทัยก็คงจะไม่อยู่มาจนถึงเวลาพระราชทานเพลิง หรือจะคิดว่าป้อมเหนือวัดท่าทรายเป็นป้อมจำปาพล ตามที่จดหมายเหตุขุนหลวงหาวัดกล่าว ก็ถ้าข้าศึกตีได้เมืองก็ต้องแตกอีก และทัพหงสาวดีคราวนี้ก็ตีพระนครหาได้ไม่ จึงเห็นว่าป้อมจำปาพลไม่ใช่ป้อมตามกำแพงเมือง เป็นป้อมนอกพระนคร คงจะเป็นป้อมที่อยู่ฟากตะวันตก เหนือวัดท่าวัดการ้องขึ้นไปที่ตรงปากคลองวัดภูเขาทองข้าม ซึ่งในเวลานี้ก็ยังมีซากป้อม และวัดที่อยู่ในบริเวณนั้นก็ยังเรียกชื่อว่าวัดป้อมอยู่ ที่พระสุนทรสงครามออกไปตั้งอยู่ที่ป้อมนี้ ก็สำหรับจะป้องกันข้าศึกที่จะมาทางขนอนปากคูเป็นป้อมชั้นนอกพระนครด้านตะวันตก และที่เจ้าพระยาจักรีไปตั้งค่ายที่ลุมพลีนั้น ก็คือไปตั้งขัดทางข้าศึกที่จะมาทางปากน้ำประสบเป็นทางป้องกันทางฝ่ายเหนือ เจ้าพระยามหาเสนาตั้งที่ป้อมท้องนาหันตราก็คือไปตั้งสกัดต่อสู้ข้าศึก ที่จะมาทางลำน้ำสักด้านตะวันออก พระยาพระคลังตั้งป้อมท้ายคู ก็คือตั้งที่ริมแม่น้ำตรงตำบลบางกะจะ เป็นกองป้องกันข้าศึกซึ่งจะขึ้นมาจากทางใต้ เป็นป้อมค่ายชั้นนอก ๔ ทิศพระนคร คล้ายกับป้อมป้องปัจจามิตร์ ป้อมปิดปัจจนึก ป้อมผลาญสัตรูราบ ป้อมปราบสัตรูพ่าย ป้อมทำลายแรงปรปักษ์ ป้อมหักกำลังดัษกร

ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้สร้างขึ้นเป็นป้อมรายชั้นนอกที่กรุงเทพมหานครนั้น

ประตูเมือง

ประตูเมืองที่เป็นประตูใหญ่ทำลายหมด พอจะเห็นได้แต่ช่องข้างล่าง กว้างราว ๖ ศอกเศษ ในหนังสือโบราณกล่าวว่า ประตูใหญ่เป็นประตูยอด รูปทรงมณฑปท้าแดง และได้พบรูปภาพที่ผนังพระอุโบสถวัดยม ซึ่งนักปราชญ์ในทางวิชาช่างรับรองว่าเป็นฝีมือที่เขียนไว้แต่ครั้งกรุงเก่านั้น ประตูเมืองก็เป็นรูปยอดมณฑปท้าแดง เห็นจะพอเอาเป็นที่เชื่อได้ว่า ยอดประตูเมืองกรุงเก่าไม่ได้เป็นอย่างอื่น แต่ประตูช่องกุดระหว่างประตูใหญ่นั้น ยังมีเหลือเป็นรูปชัดเจนอยู่ที่แนวกำแพงใต้วัดจีน ก่อเป็นรูปโค้งคูหากว้าง ๔ ศอกคืบ สูง ๕ ศอกเศษ เข้าใจว่าคงจะเป็นรูปดังนี้ทั่วทุกประตู

ถนนในเมือง

อนึ่งในพระนครนั้น มีถนนรีถนนขวางและถนนซอยมากมายหลายสาย ถนนเหล่านี้ต้องพูนดินสูงกว่าระดับดินเดิมตั้งแต่ ๒ ศอกถึง ๔ ศอก เพราะพื้นดินในพระนครเป็นที่ลุ่ม ถึงระดูน้ำ ๆ คงท่วมทุกปีเหมือนทุกวันนี้ เพราะฉะนั้นจึงต้องถมดินเสียชั้นหนึ่งแล้วปูอิฐตะแคง บางสายกว้าง ๖ วาบ้าง ๓ วาบ้าง ๑๐ ศอกบ้าง และที่เป็นแต่ถนนดินเปล่าไม่ได้ปูอิฐก็มี จะออกชื่อฉะเพาะแต่ที่เป็นถนนอิฐสายใหญ่ คือถนนหน้าวังเป็นถนนขวางไปหน้าศาลพระกาฬ และป่าตองออกประตูไชยที่กำแพงพระนคร

ด้านใต้ยาว ๕๐ เส้น ถนนสายนี้เป็นทางที่พระเจ้าปราสาททอง ครั้งยังเป็นเจ้าพระยากลาโหมสุริยวงศ์ ยกพลไปจับพระเชฏฐาธิราช และเป็นทางราชทูตฝรั่งเศสเข้าเฝ้าถวายพระราชศาสน์ในวัง พระราชศาสน์คงจะแห่ด้วยกระบวนเรือ แต่เกาะเรียนหรือขนอนหลวงมาขึ้นบกที่ท่าประตูไชย เข้าวังที่ประตูข้างหน้าวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ และที่พักราชทูตก็ให้อยู่ในย่านประตูเทพหมีใต้ประตูไชยด้วย

ถนนรีคือถนนหน้าบางตรา ริมท่าสิบเบี้ยไปป่ามะพร้าว ออกที่ประตูพระนครด้านตะวันออกใต้ประตูหอรัตนไชยยาว ๕๐ เส้น ถนนหน้าบางตรานี้เป็นที่ซึ่งเจ้าพระยามหาเสนา ขี่ช้างเผือกเข้ารบกับพระศรีศิลป์ขบถในแผ่นดินพระมหาจักรพรรดิ ที่ข้างถนนแต่ท่าสิบเบี้ย ไปจนตรงข้างวัดพลับพลาไชย ข้างซ้ายมีแนวเนินโรงช้างยาวเรียงตามถนนไป เห็นจะเป็นโรงช้างที่อยู่สุดหัวถนนป่ามะพร้าว ถัดเชิงสะพานช้างเข้ามาที่หมื่นราชสิทธิกรรม์บุตรประขาวจันเพ็ชร์เจาะจั่ว เอาปืนใหญ่ตั้งยิงเข้าไปในวังจันทร์ถูกถึงสนหัก ในครั้งพระบรมโกศรบกับเจ้าฟ้าอภัยเจ้าฟ้าบรเมศร์ และที่วัดพลับพลาไชยข้างถนนนั้นเป็นที่เจ้าอ้ายพระยามาตั้งทัพ คราวจะชิงราชสมบัติกับเจ้ายี่พระยา กับในแผ่นดินสมเด็จพระนารายน์ เมื่อครั้งรบกับพระศรีสุธรรมราชา และส่งพระเป็นเจ้าถึงเทวสถานก็เสด็จทางนี้ แต่หัวถนนมาวัดพลับพลาไชยแล้วเลี้ยวซ้ายไปทางซีกุน แต่พระเพทราชาเมื่อตกพระทัยที่ได้ข่าวขบถธรรมเถียร ก็ทรงช้างพระที่นั่งพลายมงคลจักรพาฬ เสด็จมาตามทางภายหลังทรงนึกถึงพระแสงของเจ้าพระยาแสนพลพ่าย ของสมเด็จพระ

นเรศวรมหาราช ที่ชนช้างชะนะมหาอุปราชาหงสาวดี จึงรับสั่งให้มหาดเล็กไปเชิญมาถวายทันที่สะพานช้าง คงจะเสด็จเกือบตลอดถนน

ถนนตลาดเจ้าพรหมที่เจ้าอ้ายพระยาเจ้ายี่พระยาชิงกันจะเข้าวังจนเกิดรบกันถึงสิ้นพระชนม์ลงทั้ง ๒ พระองค์ที่เชิงสะพานป่าถ่านนั้น หัวถนนอยู่ต่อกำแพงพระราชวัง ตรงหน้าพระที่นั่งจักรวรรดิตรงไปป่าถ่าน ออกประตูพระนครด้านตะวันออกที่เหนือบางเอียนตรงวัดจันทร์ ซึ่งเป็นท่าสะเตชั่นรถไฟกรุงเก่ายาว ๕๐ เส้น ที่วัดจันทร์นี้ในแผ่นดินพระมหินทราชาธิราชทัพหงสาวดีถมถนนข้ามคูมาเข้าพระนครได้ แต่เวลานั้นคูคงแคบ ถ้ากว้างลึกเหมือนทุกวันนี้ เห็นที่จะไม่สำเร็จ เว้นแต่จะมีอินยิเนียวิลันดาติดมาด้วย

ถนนหลังวังหลังตรงมาข้างหอกลอง ผ่านกับถนนหน้าพระกาฬเป็น ๔ แพร่ง ที่ตรงนั้นเรียกแตลงแกง ตรงไปซีกุนออกประตูพระนครด้านตะวันออกยาว ๘๔ เส้น และยังมีถนนอีกสายหนึ่งวงตามรูปกำแพง แต่อยู่ห่างกำแพงบางแห่งเส้นหนึ่งถึง ๕ เส้นเศษก็มีถนนสายนี้ตั้งต้นแต่ท้ายพระราชวังจันทร์เกษม วงไปจดคลองท่อท้ายพระราชวังหลวง ยาว ๒๒๐ เส้นเศษ ถนนสายนี้บางตอนใหญ่บ้างเล็กบ้างไม่เสมอกัน

ถนนนอกเมือง

ถนนนอกกำแพงพระนคร ที่ปูอิฐพบสายเดียวแต่ถนนหน้าจวนทหารในริมกำแพงด้านริมน้ำ ซึ่งเป็นส่วนข้างพระราชวัง นอกจาก

นี้ก็เห็นจะเป็นแต่ทางหลวง เป็นตรอกซอกพอเดินไปมาตามละแวกหมู่บ้านเท่านั้น

คลองในเมือง

และมีคลองเล็กใหญ่ในพระนครก็หลายคลอง คลองใหญ่คือคลองท่ออยู่ท้ายวัง ไปออกทางแม่น้ำด้านใต้ตรงหน้าวัดพุทไธศวรรย์ ปากคลองทางโน้นเรียกว่าคลองฉะไกรใหญ่ คลองประตูข้าวเปลือกที่ตำบลท่าทรายตรงไปออกแม่น้ำด้านใต้ ปากคลองทางโน้นเรียกว่าคลองประตูจีน คลองนี้เมื่อปลายแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ ในเวลาทรงพระประชวร พระบรมโกศกับเจ้าฟ้าอภัย เจ้าฟ้าบรเมศร์ทำศึกชิงราชสมบัติกัน พระบรมโกศตั้งค่ายรายริมคลองฟากตะวันออก เจ้าฟ้าอภัยเจ้าฟ้าบรเมศร์ตั้งค่ายรายริมคลองตะวันตก เอาคลองเป็นเขตต์กั้นคลองประตูหอรัตนไชยอยู่ใต้วังจันทร์เกษม ด้านตะวันออกไปออกแม่น้ำริมป้อมเพ็ชร์ ปากคลองทางโน้นเรียกว่าคลองในไก่ และที่ใต้สะพานช้างมีคลองแยกจากคลองประตูข้าวเปลือกไปทะลุคลองหลังวังจันทร์จะไปออกคลองหอรัตนไชยหรือคลองในไก่ก็ได้ ด้านใต้เหนือคลองในไก่ขึ้นไปถึงคลองประตูจีน พ้นคลองประตูจีนก็ถึงคลองประตูเทพหมี ตอนปากคลองเลี้ยวหักวงหน่อยหนึ่ง แล้วตรงไปในบึงชีขัน คลองประตูเทพหมีนี้ ว่าเรียกตามชื่อหลวงเทพอรชุณ(หมี) ผู้ตั้งบ้านเรือนอยู่ในที่นั้น เหนือคลองประตูเทพหมีก็มีคลองฉะไกรน้อย ไปทางข้างวัดบรมพุทธารามถึงวัดป่าใน แล้วเลี้ยวผ่านคลอง

ประตูเทพหมี่คลองประตูจีนไปบรรจบคลองประตูในไก่ ทางด้านตะวันตกมีคลองประตูท่าพระตรงมาทางตะวันออก ผ่านคลองฉะไกรใหญ่มาบรรจบคลองฉะไกรน้อย และยังมีคลองซอยคลองแยก ตามระหว่างคลองใหญ่เป็นหลายสาย

บรรดาคลองใหญ่ซึ่งออกแม่น้ำนั้นเห็นว่า ตามปากคลองคงจะมีทำนบกั้นน้ำไว้สำหรับราษฎร ซึ่งตั้งบ้านเรือนอยู่ในพระนครใช้สอย เพราะว่ากรุงเก่าถึงจะเป็นเมืองลุ่มน่าน้ำ ๆ ท่วมก็จริง แต่ถึงระดูแล้งน้ำก็ลดต่ำกว่าตลิ่งลงไปเกือบ ๓ วา คลองในพระนครอย่างลึกก็คงจะ ๓ วาหรือไม่ถึง เมื่อเป็นเช่นนั้น ถึงน่าแล้งน้ำในคลองในพระนครก็คงแห้งหมด จะมีน้ำใช้ก็แต่ที่บึงชีขันแห่งเดียว ข้อที่เห็นว่าจะมีทำนบกั้นน้ำตามปากคลองนั้น ก็ด้วยเมื่อครั้งหนึ่งมีผู้ขุดซ่อมคลองในไก่กับคลองหอรัตนไชยได้พบไม้เต็งรังบ้างไม้ตะเคียนบ้างหน้ากว้างราวคืบ ๔ เหลี่ยม ยาว ๖ ศอกบ้างเกิน ๖ ศอกบ้าง จมขวางตามปากคลองเรียงไปตามแนวกำแพงอยู่เป็นอันมาก และทั้งมีเสาสั้น ๆ ปักอยู่ด้วย จึงคิดว่าเสานั้นคงจะปักรายเต็มปากคลองแล้วเอาไม้เหลี่ยมวางเรียงเป็นตับขึ้นไปทั้ง ๒ ข้าง ถมดินกลางให้แน่นเป็นทำนบ สูงแต่เพียงสักครึ่งคลอง ถ้าถึงระดูน้ำ ๆ ขึ้นมาท่วมเลยหลังทำนบ ก็ใช้เรือไปมาในพระนครได้ แต่เมื่อใดน้ำลดลงมาถึงทำนบก็เลิกใช้เรือ ขังน้ำไว้สำหรับราษฎรที่อยู่ในพระนครได้บริโภค

สะพานในเมือง

ตามข้างคลองเหล่านี้ ในที่ใดถ้ามีถนนผ่านมา ก็มีสะพานข้ามคลองทุกสายถ้าเป็นถนนสายใหญ่ก็เป็นสะพานเชิง ๒ ข้างก่ออิฐ กลางเห็นจะปูกระดานเช่น สะพานป่าถ่าน สะพานชีกุน สะพานข้ามคลองในไก่ สะพานหน้าวัดบรมพุทธาราม สะพานรำเหย (เห็นจะเป็นสะพานหน้าหับเผย เพราะถนนนั้นมาหน้าคุก) แต่บางสะพานเช่นสะพานประตูจีน สะพานประตูเทพหมีนั้น ก่ออิฐตลอดกลางคลองเจาะเป็นช่องโค้งคูหา กลางใหญ่ ๒ ข้างเล็ก เป็น ๓ ช่อง สำหรับให้เรือลอดไปมาได้ และยังมีอีกสะพานหนึ่งซึ่งว่าเป็นสะพานใหญ่ในพระนครคือสะพานช้างต่อถนนป่ามะพร้าวข้ามคลองประตูข้าวเปลือก ตรงหน้าวัดพลับพลาไชยสะพานนี้เชิงก่อด้วยแลง และเมื่อครั้งพระนารายน์เสด็จสั่งพระเป็นเจ้า ว่าพวกวังหลังแอบซุ่ม จะคอยทำร้ายในที่นี้ กับคราวเมื่อพระบรมโกศรบกับเจ้าฟ้าอภัยเจ้าฟ้าบรเมศร์ ขุนศรีคงยศพวกเจ้าฟ้าอภัยตั้งค่ายยึกเชิงสะพานฝั่งตะวันตกไว้ จะไม่ให้พวกวังหน้าข้ามไปได้ กับอีกสะพานหนึ่งซึ่งมีชื่อแปลกกว่าสะพานเหล่านี้เป็นสะพานข้ามคลองท่อเข้ามาในวังตอนข้างพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาศน์แต่เยื้องออกไปข้างเหนือ เรียกว่าสะพานสายโซ่ เชิง ๒ ข้างก่ออิฐตัวสะพานจะเป็นอย่างไรตำราไม่กล่าวไปถึง แต่ลองคิดดูน่าจะเป็นสะพานหกได้ดอกกระมัง เพราะสะพานหกก็ใช้สายโซ่ และเห็นเข้าทีที่ว่าเป็นสะพานเข้าใกล้วัง ถ้าทำเป็นสะพานช้างตายตัวและมี

เหตุการณ์ขึ้น สัตรูจะข้ามเข้าประชิดวังได้ง่าย ถ้าเป็นสะพานหกเช่นที่ได้แล้ว ถึงจะเกิดสัตรูและถ้ารู้ล่วงหน้าก็จะชักสะพานนั้นออกเสีย ไม่ให้เป็นทางเดินเข้ามาประชิดวังได้ แต่สะพานข้ามคลองอื่น ๆ นอกจากที่กล่าวมานี้เห็นจะเป็นสะพานไม้ เพราะไม่ได้พบรากอิฐที่เชิงสองข้างนั้น

บึงชีขัน

ภายในพระนครตอนหน้าพระราชวังด้านใต้ มีบึงใหญ่ บึงตอนเหนือเรียกว่าบึงญีขัน ตอนใต้เรียกว่าบึงพระราม เห็นว่าชื่อ ๒ ชื่อนี้คงจะเป็นชื่อเพี้ยนชื่อหนึ่ง ชื่อใหม่ชื่อหนึ่ง ที่เรียกว่าบึงญีขันนั้นคงจะเป็นชีขันซึ่งมีชื่อมาในกฎมนเทียรบาลอีกชื่อหนึ่ง ที่เรียกว่าบึงพระรามนั้นก็คือเป็นบึงในบริเวณชีขันนั่นเอง แต่อยู่ตรงหน้าวัดพระราม แต่เดิมมาบางทีจะเรียกตอนนั้นว่า บึงหน้าวัดพระราม เพราะประสงค์จะให้เข้าใจที่ให้ง่ายขึ้น ภายหลังมาก็เรียกห้วนเข้าแต่ว่าบึงพระราม ทิ้งคำว่าหน้าวัดเสีย จึงเลยเป็นชื่อของบึงนั้นว่า บึงพระรามต่อมา บึงชีขันนี้พิเคราะห์ดูเห็นว่า เดิมก็จะเป็นหนอง เป็นที่มีน้ำขังอยู่แล้ว หรือจะคิดให้สูงขึ้นไปจะว่าเป็นตัวหนองโสน ตามที่มีชื่อมาในพระราชพงศาวดารจะได้ดอกกระมัง แต่ไม่มีพะยานหลักถานอะไรนอกจากลองนึกเดา บึงนี้เดิมทีก็จะเล็ก ต่อมาเมื่อสร้างกรุง คงจะขุดเอาดินในที่แถวนี้ขึ้นถมเป็นพื้นวังและพื้นวัดมหาธาตุ วัดราชบุรณะวัดพระราม จึงกลายเป็นใหญ่โตไป ดินที่เว้นไว้เป็นทางคนขนมูลดิน

เดิน ก็เลยทำเป็นถนนรีถนนขวางข้ามบึงปูอิฐตะแคงเสียทั้ง ๓ สาย เจาะช่องสำหรับให้เรือเดินไปมาได้ถึงกันตลอดบึง ตามหลังช่องนั้นคิดดูเห็นจะมีสะพานไม้ สำหรับให้คนเดินไปมาตามถนนได้ตลอด และมีทางน้ำที่จะเอาเรือนอกพระนครเข้าไปในบึงได้ ๒ ทาง ด้านใต้คลองประตูจีน คลองประตูเทพหมี คลองฉะไกรน้อย มารวมกันเข้าที่ข้างวัดสะพานนาคทางหนึ่ง ด้านตะวันออกเข้าช่องแยกจากคลองประตูข้าวเปลือก ข้างวัดมหาธาตุทางหนึ่งในบึงมีวัดอยู่ตามเกาะหลายวัด และตึกดินก็อยู่บนเกาะในบึงนี้ด้วย ที่ขอบบึงตรงหน้าวัดพระรามออกไป มีตึกหลังหนึ่งเป็นตึกสองชั้น ตามช่องประตูหน้าต่างก่อเป็นโค้งคูหา มีทางขึ้นข้างหน้าและข้าง ๆ ตึก ตึกนี้ชาวบ้านบางคนว่าเป็นตึก พระราชาคณะผู้ครองอาวาสวัดพระราม แต่พิเคราะห์ดูเห็นจะไม่ใช่ของสำหรับวัด เพราะอยู่นอกกำแพงวัดและเป็นตึกสูง น่าจะเป็นพระที่นั่งสำหรับเสด็จขึ้นไปประทับทอดพระเนตรเรือ ซึ่งจะโปรดให้มีประชุมเล่นเพลงสักวา ในคราวนักขัตฤกษ์ระดูน้ำข้างในบางบึ้

พระราชวังเก่า

พระราชวังหลวง ตั้งอยู่ในที่ต่อกำแพงพระนครด้านเหนือริมน้ำ หันหน้าวังไปทิศตะวันออก แต่ไม่ใช่อยู่ตรงกลาง ตั้งค่อนไปข้างตะวันตกหน่อยหนึ่งและสร้างเป็น ๒ คราว เมื่อครั้งสมเด็จพระรามาธิบดีพระองค์ที่ ๑ (อู่ทอง) เสด็จมาสร้างกรุงเทพทวาราวดี

เมื่อจุลศักราช ๗๑๒ ปีนั้น ทรงสร้างพระราชวังในที่ซึ่งเป็นวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์เดี๋ยวนี้ มีปรากฏว่าได้สร้างปราสาท ๓ องค์คือ พระที่นั่งไพฑูรย์มหาปราสาท พระที่นั่งไพชยนต์มหาปราสาท พระที่นั่งไอสวรรย์มหาปราสาท คิดว่าคงจะเป็นปราสาทไม้ ภายหลังมาในแผ่นดินสมเด็จพระราเมศวรกล่าวว่า เสด็จออกทรงศีลณพระที่นั่งมังคลาภิเษก ทอดพระเนตรเห็นพระสารีริกธาตุเสด็จปาฏิหาริย์ข้างทิศบูรพ์ จึงได้สร้างพระมหาธาตุลงในที่ตรงนั้น พระที่นั่งมังคลาภิเษกองค์นี้ไม่ใช่เป็นปราสาท และไม่ใช่เป็นพระที่นั่งมังคลาภิเษกองค์ที่พระเจ้าปราสาททองเปลี่ยนชื่อเป็นพระวิหารสมเด็จ ในแผ่นดินสมเด็จพระบรมราชาธิราชพระองค์ที่ ๑ มีความว่า เพลิงไหม้พระที่นั่งตรีมุข ได้ชื่อพระที่นั่งในพระราชวังเดิมแต่เท่านี้ และในพระราชนิพนธ์กระแสพระราชดำริ ซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานข้าพเจ้าไว้มีว่า "คะเนดูพระราชวังครั้งนั้นปราสาท ๓ องค์คือ พระที่นั่งไพฑูรย์มหาปราสาท พระที่นั่งไพชยนต์มหาปราสาท พระที่นั่งไอสวรรย์มหาปราสาท คงจะเป็นวิหารยอดซึ่งตั้งอยู่ในระหว่างพระเจดีย์ ๓ องค์ ที่เห็นปรากฏอยู่จนบัดนี้ คงจะเป็นปราสาท ๔ เหลี่ยม ไม่ใช่ย่อเก็บอย่างย่อม ๆ เท่าที่เห็นอยู่นี้ ไม่สู้จะเป็นที่ประทับสบายนัก จึงได้มีพระที่นั่งตรีมุขพระราชมนเทียรและพระที่นั่งมังคลาภิเษก

ถ้าจะคะเนดูพระที่นั่งตรีมุขนั้น คงจะเป็นที่เสด็จออกมุขหน้าอีก ๒ มุขเป็นที่ประทับ พระราชมนเทียรอยู่หลังเข้าไป ลักษณะอย่าง

พระราชวังเดิมที่กรุงเทพ ฯ ซึ่งเป็นพระราชวังกรุงธนบุรี หรือในพระบรมมหาราชวัง พระที่นั่งอมรินทรวินิจฉัย พระที่นั่งไพศาลทักษิณ เป็นตรีมุข พระที่นั่งจักรพรรดิพิมานเป็นพระราชมนเทียร แต่ขนาดใหญ่เล็กเทียบดูปราสาท คงจะไม่ใหญ่เช่นหมู่จักรพรรดิพิมานเป็นแน่ น่าที่จะเท่า ๆ กับพระราชวังเดิม และที่ซึ่งตั้งนั้นที่ไหนไม่เหมาะเท่าที่พระวิหารใหญ่ด้านตะวันออก

พระที่นั่งมังคลาภิเษกในพระราชวังเก่านี้ เป็นที่ทรงศีลหรือเป็นที่ประทับสำราญ ไม่ใช่ประทับอยู่เป็นนิตย์ ที่ซึ่งควรจะตั้งมีอยู่ ๒ แห่ง คืออยู่แนวกำแพงแก้วพระที่นั่งตรีมุข เช่นหอพระปริตรศาสตราคม หรือพระที่นั่งดุสิดาภิรมย์ในพระบรมมหาราชวัง หรือพระที่นั่งมังคลาภิเษก พระที่นั่งเอกอลงกฎในพระราชวังบวรอย่างหนึ่ง หรือไม่เช่นนั้นก็อยู่ตรงมุขเหนือมุขใต้ของพระที่นั่งตรีมุข เช่นหอพระเจ้าพระอัฏฐิ ซึ่งต่อกับพระที่นั่งไพศาลทักษิณ จะออกไปตั้งอยู่ข้างหน้าทีเดียวไม่ได้ เพราะถ้าตั้งอยู่ข้างหน้าทีเดียว สมเด็จพระราเมศวรที่ไหนจะไปเห็นท้าวมณเฑียรนั่งขวางทาง เพราะผิดตำแหน่งเป็นข้างหน้า แต่ถ้าหากว่าจะเป็นพระที่นั่งข้างในทีเดียวก็ไม่ได้ เพราะพระราชวังหันหน้าตะวันออกที่ไหนจะทอดพระเนตรเห็นพระสารีริกธาตุลงในที่ ซึ่งสร้างวัดมหาธาตุได้ จึงสันนิษฐานว่าจะตั้งอยู่เหมือนหอพระเจ้าพระอัฏฐิ ในพระบรมมหาราชวัง

เมื่อได้ความสันนิษฐานเช่นนี้ จึงเห็นเหมาะว่าพระที่นั่งตรีมุขและพระราชมนเทียร ตั้งอยู่ในที่พระวิหารหลวงด้านตะวันออก

พระที่นั่งมังคลาภิเษกคงจะตั้งอยู่ที่วิหารหลังพระอุโบสถ เป็นตรงปลายตรีมุขข้างหนึ่งและข้างเหนือคงมีอีกองค์หนึ่ง ซึ่งไม่มีเหตุจะกล่าวถึง ถึงพระที่นั่งจอมทอง ซึ่งพระเจ้าอยู่หัวทรงธรรมยกหนังสือพระก็คงจะเป็นชื่อเก่า ไม่ใช่ตั้งใหม่ เป็นชื่อของพระที่นั่งเย็นเช่นดุสิดาภิรมย์อยู่มุมกำแพงท้องพระโรง แต่วิหารสามหลังเดี๋ยวนี้จะเคลื่อนคลาดจากที่เดิมก็เป็นได้ ด้วยพระวิหารใหญ่นั้นโตมากคงจะต้องขยายที่ออกไป

ต่อพระราชมนเทียร ไปตามแนวพระระเบียงวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์เดี๋ยวนี้ คงเป็นเรือนจันทน์ แล้วจึงมีกำแพงอีกชั้นหนึ่งซึ่งกันเป็นข้างหน้าข้างใน"

พระราชวังใหม่

ลุศักราช ๗๙๖ ปี สมเด็จพระบรมไตรโลกนารถเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ทรงพระราชอุทิศยกวังเป็นวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ เสด็จลงไปตั้งพระราชนิเวศน์ประทับอยู่ริมน้ำ สร้างพระที่นั่งเบญจรัตนมหาปราสาทองค์หนึ่ง พระที่นั่งสรรเพ็ชญ์ปราสาทองค์หนึ่ง คือองค์ที่ปลูกขึ้นเป็นปราสาท สำหรับพระยาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงบำเพ็ญพระราชกุศลถวายพระเจ้าแผ่นดินกรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยา ในงานพระราชพิธีรัชมงคล ซึ่งเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติบรมราชาภิเษกมาได้ ๔๐ ปี เท่ารัชกาลสมเด็จพระรามาธิบดีพระองค์ที่ ๒ นั้น แต่พระที่นั่งเบญจรัตน์จะเปลี่ยนแปลงไปอย่างไร

จะได้กล่าวต่อไปภายหลัง ต่อมาในแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรมหาราช ปรากฏว่าได้มีพระที่นั่งมังคลาภิเษกในพระราชวังใหม่นี้อีกองค์หนึ่งซึ่งกล่าวในครั้งแรก เมื่อคราวเสด็จออกรับแขกเมืองเชียงใหม่ พระที่นั่งองค์นี้ภายหลังเมื่อศักราช ๑๐๐๕ ปีในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง ต้องอสนีบาตเป็นไฟไหม้ โปรดให้ทำใหม่ให้ชื่อพระวิหารสมเด็จ

พระวิหารสมเด็จ กับพระที่นั่งสรรเพ็ชญ์มหาปราสาท ๒ องค์นี้มีกำแพงแก้ว และในกำแพงแก้วพื้นลานหน้าพระที่นั่งสรรเพ็ชญ์ปูอิฐเกรียงปูน ข้างขวาพบแนวทิมดาบยังพอเห็นรูปคืออยู่ แต่ข้างซ้ายขุดกันเสียจนย่อยยับไม่เป็นรูปร่าง ในคราวที่ขุดวังทำปราสาทเป็นที่บำเพ็ญพระราชกุศลครั้งนี้ เห็นว่าพื้นอิฐลานหน้าพระที่นั่ง มีเป็นหย่อมเป็นตอนลุ่ม ๆ ดอน ๆ ไม่เสมอกัน ครั้นจะเอาพื้นเดิมไว้ก็ไม่น่าดูแลอะไร จึงได้ถมดินเกลี่ยให้เรียบแล้วปลูกหญ้าเป็นสนาม เพราะฉะนั้นขอให้ท่านผู้อ่านพึงสังเกตว่าสนามหญ้านั้นเป็นของที่ทำในครั้งนี้จะได้เป็นที่เคยมีมา แต่ครั้งกรุงเก่ายังเป็นเมืองหลวงก็หามิได้ และพระที่นั่งทั้ง ๒ องค์นี้เห็นกันว่าเดิมจะมีมุขยาวแต่มุขหน้าด้านเดียว มุขหลังมุขข้างสั้น ภายหลังมาก่อเพิ่มเติมต่อมุขหลังให้ยาวออกไป รอยที่ก่อต่อก็ยังเห็นปรากฏอยู่ ที่ข้างขวาพระที่นั่งสรรเพ็ชญ์กับที่ข้างซ้ายพระวิหารสมเด็จ ถัดมุมมุขกลางออกมา มีโรงช้างเผือกข้างละโรง คงจะเป็นโรงที่เรียกโรงยอด หลังโรงช้างเผือกมีกำแพงสะกัดต่อจากกำแพงแก้วพระที่นั่ง

สรรเพ็ชญ์ ไปชนกำแพงแก้วพระวิหารสมเด็จ ในกำแพงแก้วสะกัดเข้าไปตอนที่ใกล้ข้างพระที่นั่งสรรเพ็ชญ์ มีที่ขังน้ำก่ออิฐถือปูนกว้าง ๖ ศอก ๔ เหลี่ยม มุมข้างล่างมีท่อทองแดงที่สำหรับจะไขเปิดปิดน้ำได้ ต่อไปข้างพระวิหารสมเด็จข้างซ้ายมีพระที่นั่งอีกองค์หนึ่งยาวเกือบครึ่งพระวิหารสมเด็จ ก่อเป็นห้องหับซอยกล และมีบ่อน้ำกลมอยู่ที่ข้างผนังด้านเหนือด้วย ที่ก็จะสำหรับขังน้ำฝน ข้างขวาตอนถัดมุมมุขพระที่นั่งออกไปก็มีพระที่นั่งอีกองค์หนึ่ง แต่ย่อมกว่าองค์ข้างซ้ายตรงระหว่างด้านหลังพระที่นั่งสรรเพ็ชญ์ กับพระวิหารสมเด็จไปทางตะวันตก ขุดพบรากพระที่นั่งหมู่หนึ่งก่อฐานอิฐพื้นปูอิฐหน้าววัลดหลั่นหลายชั้น มีเสาไม้แก่นรายเรียงเป็นระยะกันไปเข้าใจว่า จะเป็นพระราชมนเทียรสถาน

มาในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าปราสาททอง เมื่อศักราช ๙๙๔ ปีนั้น โปรดให้สร้างพระที่นั่งอีกองค์หนึ่งให้ชื่อพระที่นั่งศรียศโสธรมหาพิมานบรรยงก์ ภายหลังเปลี่ยนเป็นจักรวรรดิไพชยนต์มหาปราสาทพระที่นั่งองค์นี้อยู่บนกำแพงชั้นในด้านหน้าพระราชวังทิศตะวันออกห่างจากมุมวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ ๗ วา ห่างกับกำแพงชั้นนอก ๒ เส้นเป็นปราสาทตรีมุข ด้านหลังมีตำหนักใหญ่องค์หนึ่ง เล็กต่อไปข้างซ้ายอีก ๒ มีชาลาถมพื้นสูงเดินได้รอบตำหนักทั้ง ๓ องค์บนชานพระมหาปราสาทด้านตะวันตกมีทิมดาบ ๒ หลัง เป็นพระที่นั่งสำหรับประทับทอดพระเนตรกระบวนแห่ หน้าพระที่นั่งออกไปเป็นท้องสนามหลวง กว้าง ๒ เส้นยาว ๗ เส้น ขุดลงไปพบแต่ทราย

ลึกลงไปจึงพบดิน เข้าใจว่าพื้นสนามคงโรยทราย ไม่ได้ปลูกหญ้าเหมือนทุกวันนี้ เมื่อคราวทำพิธีลบศักราช ก็โปรดให้ทำเขาพระสุเมรุราชขึ้นในที่แถวนี้ ครั้นเมื่อจุลศักราช ๑๐๐๒ ปีพระเจ้ากรุงอังวะแต่งทูตจำทูลพระราชศาสน์ คัดค้านไม่ยอมใช้ศักราชที่ลบใหม่ คราวนั้นเสด็จออกรับแขกเมืองที่มุขพระที่นั่งจักรวรรดิ ครั้งสมเด็จพระนารายน์รบกับพระศรีสุธรรมราชา ก็เสด็จทรงช้างพระที่นั่งมายืนในสนาม รับสั่งให้เอาปืนใหญ่ตั้งยิงเข้าไปในพระราชวังชั้นใน เมื่อแผ่นดินพระเพทราชา เจ้าพระขวัญโสกันต์แล้ว ก็เสด็จออกมาทรงหัดม้าอยู่ทุกวัน หลังพระที่นั่งเข้าไปคงจะมีกำแพงคั่น และคงจะมีฉนวนออกไปบรรจบฉนวนวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ ทางสระแก้วฟากตะวันตกของฉนวนคงจะเป็นตำหนักและคลังต่าง ๆ ข้างฟากตะวันออกจะเป็นโรงแสง และห้องภูษามาลา โรงแสงที่ประดิษฐานพระบรมรูปสมเด็จพระนเรศวรมหาราชก็คงจะอยู่ในที่นี้

พระที่นั่งจักรวรรดินั้น ถ้าจะเทียบกับแผนที่พระที่นั่งในพระบรมมหาราชวังกรุงเทพ ฯ ก็ทำนองพระที่นั่งสุทไธศวรรย์ แปลกกันแต่พระที่นั่งสุทไธศวรรย์อยู่บนกำแพงพระบรมมหาราชวังชั้นนอก และอยู่ด้านข้าง แต่พระที่นั่งจักรวรรดิอยู่บนกำแพงชั้นใน และอยู่ด้านหน้าวัง

พระที่นั่งสุริยาศน์อัมรินทร์ ในพระราชพงศาวดารพึ่งออกชื่อในแผ่นดินพระเพทราชา เมื่อเชิญพระบรมศพสมเด็จพระนารายน์มหาราชมาจากเมืองลพบุรีว่า เชิญขึ้นประดิษฐานไว้บนพระที่นั่ง

องค์นี้ แต่ครั้งนั้นยังเรียกว่าพระที่นั่งสุริยามรินทร์ตามนามเดิม แต่ไม่กล่าวว่าสร้างในแผ่นดินใด เมื่อศักราชเท่าใด แต่ได้พบในคำโคลงยอพระเกียรติสมเด็จพระนารายน์ ซึ่งพระมหาราชครูเป็นผู้แต่งในแผ่นดินนั้น ก็ออกชื่อพระที่นั่งสุริยามรินทร์มาแล้ว มาในแผ่นดินพระบรมโกศแปลงนามเป็นพระที่นั่งสุริยาศน์อัมรินทร์ ก็คือจะให้คล้องต่อนามพระที่นั่งสรรเพ็ชญ์มหาปราสาท พระที่นั่งองค์นี้อยู่ริมกำแพงด้านริมน้ำ ทางทิศเหนือพระที่นั่งสรรเพ็ชญ์ แต่เห็นจะไม่สู้ใหญ่โตนัก และจะเป็นพระที่นั่งมีพื้นสูงกว่าพระที่นั่งสรรเพ็ชญ์ ฐานพระที่นั่งตั้งสูงจากพื้น ๕ ศอกคืบ บนฐานยังมีผนังรักแร้รวมปราสาททั้ง ๔ ด้าน แต่รักแร้ด้านเหนือยังอยู่สูง ที่ผนังรักแร้พ้นจากพื้นล่างขึ้นไปอีก ๖ ศอกมีรูรอด ซึ่งคิดว่าจะมีพื้นบนอีกชั้นหนึ่ง คงจะเป็นที่ประทับสำหรับทอดพระเนตร ข้ามกำแพงออกไปเห็นทางแม่น้ำข้างวังได้ ถ้าจะเทียบกับแผนที่กรุงเทพมหานคร ก็ทำนองกับป้อมทัศนานิกร ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว โปรดให้สร้างขึ้นบนกำแพงด้านตะวันตกริมน้ำ ใต้ป้อมอินทรรังสรรค์ลงไปไม่สู้มากนัก . เป็นแต่ป้อมทัศนานิกรอยู่บนกำแพง และเหนือพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทขึ้นไปมาก แต่พระที่นั่งสุริยาศน์อัมรินทร์อยู่ในกำแพง และอยู่ตรงพระที่นั่งสรรเพ็ชญ์ออกมา

ความเห็นว่าพระที่นั่งสุริยาศน์อัมรินทร์องค์นี้ จะสร้างที่หลังแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนารถ แต่คงไม่เกินแผ่นดินสมเด็จพระเจ้าปราสาททองขึ้นไป และไม่ใช่แผ่นดินพระเพทราชา ข้อที่

เห็นว่าจะสร้างที่หลังแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนารถ และก่อนแผ่นดินพระเพทราชานั้น คะเนว่าเวลาที่ควรจะสร้างมีอยู่ ๒ คราว คราวหนึ่งในแผ่นดินพระเจ้าปราสาททอง ซึ่งกำลังทรงโปรดสร้างพระที่นั่งหลายแห่งและทั้งพงศาวดารในรัชกาลนั้น ก็กล่าวใกล้เคียงเข้ามาหรือมิฉะนั้นก็เป็นในแผ่นดินสมเด็จพระนารายน์ ซึ่งทรงโปรดในวิชาช่างอย่างใหม่ จะทำไว้สำหรับประทับในเวลาเสด็จเข้ามาพระราชวังหลวง ให้เป็นที่ทรงสบาย พระเพทราชาเห็นว่าพระที่นั่งองค์นี้เป็นของสมเด็จพระนารายน์ จึงเชิญพระบรมศพขึ้นประดิษฐานไว้เพื่อให้เป็นพระเกียรติยศ ด้วยพระองค์เป็นเจ้าของผู้สร้าง หรือเพื่อจะให้เหมาะกับที่ซึ่งเป็นที่พอพระราชหฤทัยมาแต่ยังดำรงพระชนม์อยู่ ข้อที่เห็นว่าน่าจะสร้างในแผ่นดินพระเจ้าปราสาททองนั้น ก็ด้วยพงศาวดากล่าวว่า ลุศักราช ๙๙๘ ปีสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ให้รื้อเทวสถานพระอิศวรพระนารายน์ขึ้นมาตั้งยังชีกุน ในปีนั้นให้ยกกำแพงพระราชวังออกไป ให้สร้างพระมหาปราสาทพระวิหารสมเด็จ มีความดังนี้ เห็นว่าคำที่ว่าสร้างพระวิหารสมเด็จนั้นเป็นคำเรียกก่อนมีชื่อพระวิหารสมเด็จ องค์ที่ยังเห็นฐานอยู่ทุกวันนี้ เพราะพระวิหารสมเด็จนี้ ในพงศาวดารกล่าวความชัดเจนว่า เมื่อศักราช ๑๐๐๕ ปี อสนีบาตตกลงเป็นเพลิงไหม้ พระที่นั่งมังคลาภิเษกที่ชื่อปราสาททองทรงโปรดให้ช่างจัดการก่อใหม่ปีหนึ่งสำเร็จให้ชื่อพระวิหารสมเด็จ ศักราชผิดกันถึง ๗ ปี และพระที่นั่งวิหารสมเด็จองค์ที่แปลงชื่อมาจากมังคลาภิเษกหรือปราสาททองนั้น ก็เป็นพระที่นั่งอยู่ในกำแพง

ชั้นใน เป็นแต่ทำใหม่ให้ดีขึ้นเท่านั้นหาต้องถึงขยายกำแพงวังไม่ หรือจะคิดว่าพงศาวดารตอนนั้นกล่าวคำพ้นเผือ คราวที่ขยายกำแพงวังเป็นคราวสร้างพระที่นั่งจักรวรรดิ แต่พระที่นั่งจักรวรรดิก็สร้างเสียแล้วแต่เมื่อศักราช ๙๙๔ ก่อนปราสาทที่กล่าวชื่อมาเมื่อศักราช ๙๙๘ ขึ้นไปอีก ๓ ปี และพระที่นั่งจักรวรรดินั้นก็หาต้องขยายกำแพงวังไม่ ด้วยตั้งอยู่บนกำแพงชั้นใน และอยู่ภายในกำแพงชั้นนอกทั้งกำแพงข้างก็มีแล้ว จึงเห็นว่าตามพงศาวดารที่กล่าวว่า ปราสาทซึ่งสร้างเมื่อศักราช ๙๙๘ ปีที่ต้องยกกำแพงวังออกไปนั้น น่าจะเป็นพระที่นั่งสุริยาศน์อัมรินทร์นี้เอง ด้วยมีรอยขยายกำแพงออกไปถึงสองหยัก แต่เมื่อเรียบเรียงพระราชพงศาวดารเป็นเวลาภายหลังมา จะเขียนชื่อคลาดเคลื่อนไว้ก็จะเป็นได้

พระที่นั่งบรรยงก์รัตนาศน์ สร้างในแผ่นดินพระเพทราชา เมื่อศักราช ๑๐๔๙ ปี พงศาวดารกล่าวความละเอียดว่า ได้ขุดสระเป็นคู่อยู่ซ้ายขวาแล้วก่ออ่างแก้วและภูเขา มีท่อน้ำไหลลงในสระแก้วและทำระหัดน้ำผังท่อ ให้น้ำเดินเข้าไปผุดในอ่างแก้วแล้วให้ทำพระที่นั่งทรงปืนที่ท้ายสระ เป็นที่เสด็จออก กลับเอาที่ท้ายสนมเป็นที่ข้างหน้าและทำศาลาลูกขุนในซ้ายขวา โปรดให้ขุนนางเข้าเฝ้าณพระที่นั่งทรงปืน และเข้าทางประตูมหาโภคราช

พระที่นั่งองค์นี้ ตั้งอยู่ในวังด้านหลังทางตะวันตก เป็นปราสาทจตุรมุขอยู่บนเกาะ มีสระน้ำล้อมรอบ อิฐที่ก่อใช้ขนาดเดียวและก่อลักษณะอย่างเดียวกันกับพระที่นั่งสุริยาศน์อัมรินทร์ คือก่อมีแลง

สลับเป็นชั้น คงจะทรงโปรดพระที่นั่งสุริยาศน์อัมรินทร์ ว่าก่อแข็งแรงมั่นคงดี จึงโปรดให้เลียนอย่างมาทำบ้าง เป็นแต่เปลี่ยนรูปและลวดลายให้ผิดกันไปเท่านั้น ที่ตรงมุขด้านหลังพระมหาปราสาทก่อเป็นแท่นอิฐมีชั้นลด เชิงแท่นมีลายบัวคว่ำทั้ง ๒ ข้าง ที่ข้างแท่นด้านในฝั่งท่อดินต่อแท่นเข้ามาข้างในก่อเป็นช่องเป็นตอนลึก เป็นที่ขังน้ำ เมื่อขุดลงไปในที่แถวนี้พบหินก่อเขาหลายสิบก้อน คิดว่าในที่นี้เองจะเป็นอ่างแก้ว ที่จะก่อเขามอมีน้ำพุเป็นที่เลี้ยงปลาเงินปลาทอง แท่นสูงนั้นจะเป็นที่เสด็จขึ้นไปประทับทอดพระเนตรปลา ถ้าทอดพระเนตรไปทางตะวันตก ก็จะทรงเห็นปลาใหญ่ในสระ ถ้าทอดพระเนตรมาทางข้างใน ก็จะทรงเห็นอ่างแก้วปลาเงินปลาทอง และบนแท่นนี้จะเรียกพระที่นั่งโปรยข้าวตอกก็จะได้กระมัง ที่มุมสระด้านเหนือก็มีแท่นใหญ่อีกแท่นหนึ่ง กว้าง ๙ วา ๒ ศอก ยาว ๑๐ วาศอก สูง ๗ ศอก ข้างบนคะเนว่าจะมีผนังเป็นคันรอบ แต่เห็นจะถูกรื้อเสียแล้ว ที่ริมผนังข้างใน มีท่อดินเผาฝังลงมาที่พื้นดิน ห่างจากฐานอิฐใหญ่นี้มาทางตะวันออก ๗ วา มีที่ขังน้ำก่ออิฐเกรียงปูนกว้าง ๖ ศอกยาว ๑๑ ศอกคืบลึก ๑ ศอก แท่นอิฐสูงนั้นคงจะเป็นที่ขังน้ำสำหรับไขไปพุในที่ต่าง ๆ แต่มีวิธีที่จะเอาน้ำขึ้นไปข้างบนได้อย่างไร ยังมองไม่เห็นที่ท้ายสระด้านตะวันตก มีสะพานข้ามไปพระที่นั่งทรงปืนกว้าง ๒ วา ปักเสาเรียง ๓ แถว เสานั้นทุกวันนี้ในระดูแล้งน้ำในสระงวดก็ยังเห็นได้ และสะพานใหม่ซึ่งทำข้ามสระในคราวนี้ ก็ทำตามแนวเดิมปักเสาริมเสาเก่า แต่ด้าน

ตะวันออกที่จะข้ามจากพระที่นั่งบรรยงก์ มาหมู่พระที่นั่งสรรเพ็ชญ์มหาปราสาทพระวิหารสมเด็จนั้น ก็คงต้องมีสะพานอีกสะพานหนึ่งเป็นแน่ แต่จะอยู่ตรงที่ใดหายังไม่พบ สะพานที่ทำขึ้นใหม่ในด้านนี้เห็นจะไม่ตรงของเดิม แต่ถ้าต่อไปตรวจพบที่เดิมเมื่อใด ก็จะย้ายไปปลูกให้ตรงกัน

ที่ริมขอบสระด้านใต้นอกเกาะพระมหาปราสาทออกไป มีรากตึกเป็นหลังเรียงไปตามรูปสระ เห็นจะเป็นตำหนักตึกเจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาทิพ เจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาเทพ พ้นบริเวณตำหนักตึกลงไปด้านใต้ มีกำแพงกั้น แบ่งเขตต์ข้างหน้าข้างในต่อจากกำแพงหลังวังด้านตะวันตก ตรงไปจนจดถนนวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์กันเอาสระแก้วไว้ข้างนอกที่ริมขอบสระแก้ว ตอนด้านตะวันตกมีรากตึกคงเป็นตำหนักสระแก้ว และตำหนักศาลาลวดก็จะอยู่ในแถวนั้น เป็นที่ประทับของพระเจ้าลูกยาเธอในพระบรมโกศ พระตำหนักสวนกระต่ายที่ขุนหลวงหาวัดประทับมาแต่เดิม จนเป็นกรมพระราชวังบวรก็คงจะอยู่ต่อลงไปที่มุมพระราชวัง ตอนตะวันตกด้านใต้ท้ายวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ จะทำนองพระตำหนักสวนกุหลาบ แต่ยังไม่ได้ขุดยังบอกรูปไม่ได้ว่าจะเป็นอย่างไร

เหตุซึ่งพระเพทราชามาประทับอยู่ด้านหลังวังนั้น ก็จะเป็นด้วยวังตอนหน้าของเดิมทรุดโทรม และต่อมาจนถึงแผ่นดินพระบรมโกศ ก็ประทับอยู่ที่พระที่นั่งบรรยงก์ ด้านหน้าวังเก่าคงจะร่วงโรยมาก

ในพระราชวังชั้นใน มีฉนวนอยู่ที่หลังพระที่นั่งสรรเพ็ชญ์ตรงไปพระวิหารสมเด็จ แล้วเลี้ยวซ้ายไปนอกกำแพงแก้ว เกือบจะถึงตรงที่มุขกลางพระวิหารสมเด็จ จึงเลี้ยวขวาไปเข้าวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ ในระยะนั้นถ้าเลี้ยวซ้ายก็เป็นฉนวนทางไปหลังพระที่นั่งจักรวรรดิ์ เรียกว่าฉนวนวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ แต่ถ้าจะออกมาทางกำแพงด้านริมน้ำลงที่ขนานน้ำประจำท่า เรียกว่าพระฉนวนน้ำประจำท่าวาสุกรี เป็นท่าที่เสด็จลงทรงเรือพระที่นั่ง ตัวสะพานท่าพระฉนวนน้ำนั้นเป็นรูปตรีมุขหลังคาซ้อน มุงกระเบื้องละบูรปูลูกฟูกถือปูนตามขั้นลม มีลายขั้นเป็นนาคราชศีรษะเลี้ยวเลิกพังพานลงมาจดเชิงกลอนแทนหางหงส์ ใบระกาขั้นเป็นกระจังรูปเทพนมถวายกร บนหลังคาหน้าบันที่อกไก่ ขั้นเป็นพรหมสี่หน้าแทนช่อฟ้า ลายหน้าบันด้านข้างเหนือที่เรือประทับ ขั้นเป็นรูปนารายน์สี่กรทรงครุฑ หน้าบันด้านข้างขั้นเป็นรูปเทพสุริยมณฑลสถิตย์ในบุษบกมหาพิไชยราชรถเทียมด้วยม้าอาชาไนย ต่อหลังศาลาท่าฉนวนมีกำแพงฉนวน ๒ แถวเนื่องขึ้นไปจดประตูใหญ่ที่กำแพงพระนคร ราษฎรเรียกว่าประตูฉนวนชั้นนอก แต่ชื่อหลวงปรากฏว่า ประตูมหาไตรภพชลทวารอุทกถัดประตูนั้นเข้าไปในพระนครก็เป็นกำแพงฉนวน ๒ แถว ไปจดประตูคูหาที่กำแพงเขื่อนเพ็ชร์พระราชวังชั้นใน ชื่อประตูคูหาภพชลที่คนเรียกว่าประตูฉนวนใน ยายจำแว่นรักษาอยู่ที่ศาลาดินภายในประตู และที่กำแพงฉนวนทั้ง ๒ ข้างนั้น มีประตูหูช้างข้างละประตู สำหรับปิดกั้นกันคนไว้ ที่ ๆ ปลูกสะพานพระฉนวนใน

คราวนี้ ก็ปลูกตรงออกมาจากแนวท่าเก่า แต่ไม่ได้ตรงที่เดิมทีเดียว เพราะถมดินทำถนนใหม่ออกมาริมน้ำในที่นี้เดิมคงจะเป็นในแม่น้ำสะพานใหม่นี้ คงจะเกินที่สะพานฉนวนเก่าออกมามาก ที่เก่าคงจะราวมุมกำแพงวัดใหม่ซึ่งพระยาไชยวิชิตสร้างไว้แต่รัชกาลที่ ๓ นั้น ต่อขนานน้ำประจำท่าลงไปทางท้ายสนมที่ริมน้ำ มีฐานอิฐก่อยื่นออกไป เข้าใจว่าเป็นที่ตั้งระหัด

อนึ่งในกฎมนเทียรบาลออกชื่อพระที่นั่งสนามไชย สนามจันทร์ และพิมานรัถยา ในพงศาวดารตอนแผ่นดินพระยอดฟ้ากล่าวว่า พระที่นั่งพิมานรัถยา เป็นหอพระข้างหน้า ท้าวศรีสุดาจันทร์ออกไปเที่ยวเล่นพบกับพันบุตรศรีเทพก็เกิดรักใคร่กันแต่นั้นมา จนถึงเลื่อนให้เป็นขุนวรวงษาธิราช และคิดอ่านกำจัดพระยอดฟ้า ยกราชสมบัติให้เป็นเจ้าแผ่นดิน

อนึ่งพระที่นั่ง ที่มีชื่อมาในบานแพนกกฎหมาย นอกจากพระที่นั่งมังคลาภิเษก หรือพระวิหารสมเด็จ กับพระที่นั่งเบ็ญจรัตน์แล้ว ยังมีชื่อพระที่นั่งมงกุฎพิมาน พระที่นั่งบุษยกมาลามหาปราสาท พระที่นั่งดิลกมาลามหาไพชยนต์มหาปราสาท พระที่นั่งจัตุรมุขมหาปราสาท พระที่นั่งสุวรรณมหาปราสาท พระที่นั่งท้องพระโรงตรีมุขข้างตรา พระเสาวคนธกุฎี แต่ชื่อพระที่นั่งที่ว่ามานี้ บางชื่อจะเรียกเป็นพิเศษ ในส่วนพระมหาปราสาท บางชื่อก็จะเป็นชื่อฉะเพาะพระที่นั่งย่อม ๆ ก็จะมีแต่องค์ใดจะอยู่ที่ใด เหลือวิสัยที่จะเดาชี้

ตำหนักหนองหวาย

ตำหนักหนองหวาย ที่พระพุทธเจ้าเสือครั้งยังเป็นกรมพระราชวังบวรลวงเจ้าพระขวัญไปสำเร็จโทษนั้น คงจะอยู่ริมสระหนองหวาย เห็นจะไม่สู้ห่างไกลกันนัก

ตำหนักน้อยใหญ่เรือนโรงห้วยคลังต่าง ๆ คิดว่าจะเป็นเครื่องไม้มากกว่าก่ออิฐ เมื่อขุดลงไปถึงระดับพื้นเดิม โดยมากพบแต่กระเบื้องมุงหลังคา กับมูลเท่าและโคนเสาไม้แก่น ซึ่งเข้าใจว่าจะเป็นเครื่องเรือนไม้

ศาลาลูกขุนใน

ศาลาลูกขุนใน ชั้นแรกคงจะอยู่ตอนหน้าวังด้านตะวันออก เพราะปรากฏว่า เมื่อวันที่สมเด็จพระนารายน์ยกไปจับพระศรีสุธรรมราชา สมเด็จพระนารายน์ทรงช้างพระที่นั่งมาหยุดอยู่ที่หน้าพระที่นั่งจักรวรรดิ พระศรีสุธรรมราชาทรงช้างออกมายืนอยู่หลังศาลาลูกขุน สมเด็จพระนารายน์ขับช้างพระที่นั่งเข้าไปถึงนอกกำแพงหน้าศาลาลูกขุน ไพร่พลทั้งสองฝ่ายได้รบพุ่งกัน พระศรีสุธรรมราชาต้องปืนที่พระพาหุ สมเด็จพระนารายน์ต้องปืนที่หลังพระบาทซ้าย พระศรีสุธรรมราชากลับช้างพระที่นั่งหนีไปวังหลัง สมเด็จพระนารายน์ก็เข้าพระราชวังได้ตอนนี้คิดว่า ศาลาลูกขุนจะอยู่ในที่หน้ากำแพงชั้นใน แถวประตูมงคลสุนทร ตั้งแต่แผ่นดินพระเพทราชาเสด็จลงไปประทับอยู่ท้ายวัง คราวเมื่อสร้างพระที่นั่งบรรยงก์รัตนาศน์ ได้โปรดให้สร้าง

ศาลาลูกขุนในซ้ายขวาขึ้นที่ท้ายสระ คงจะอยู่ในที่นอกสระออกมาด้านเหนือ เพราะมีความในแผ่นดินพระบรมโกศว่า เมื่อคราวจะชำระกรมพระราชวังเสนาพิทักษ์ ซึ่งเป็นชู้กับเจ้าฟ้านิ่มเจ้าฟ้าสังวาลย์ รับสั่งให้หากรมพระราชวัง ๆ ทรงเรือพระที่นั่งเสด็จมาจะขึ้นฉนวนวังหน้า มหาดเล็กที่ล่วงหน้ามารับเสด็จกราบทูลว่า ประตูเสาธงไชยปิด จึงล่องลงไปประทับอยู่ที่ฉนวนน้ำประจำท่า ประตูฉนวนก็ปิด เรือพระที่นั่งล่องลงมาเสด็จขึ้นสะพานใต้ระหัดน้ำ ทรงเสลี่ยงมาถึงศรีสำราญ ทอดพระเนตรเห็นคนนั่งอยู่ที่ศาลาลูกขุนท้ายสระเป็นอันมาก จึงให้กลับพระเสลี่ยง หลวงศรีพวังกราบทูลว่า ขอเชิญเสด็จเข้าไปเฝ้าจึงจะชอบ จึงเสด็จไปเฝ้าที่ทิมดาบ ในจดหมายเหตุซึ่งอ้างว่า เป็นคำให้การของขุนหลวงหาวัดว่า ศาลาลูกขุนในใหญ่ ๓ หลังแฝด มีช่อฟ้าหางหงส์หน้ามุขซะโงก มีสระน้ำอยู่หน้าศาลาลูกขุนสำหรับพิสูจน์ลูกความให้ดำน้ำในสระนั้น แต่พื้นที่ในพระราชวังชั้นนอกก็หามีสระที่ควรจะดำน้ำได้ไม่ มีสระเดียวแต่สระหนองหวายก็เป็นสระอยู่ในกำแพงชั้นใน และเห็นว่าจะเป็นที่พิสูจน์ลูกความไม่ได้ เพราะพื้นในพระราชวังสูงกว่าระดับน้ำในระดูแล้ง ถ้าจะให้สระหนองหวายมีน้ำถึงแก่พอที่คนจะดำได้ ก็จะต้องลึกไม่ต่ำกว่า ๕ วา แต่พิเคราะห์ดูสระนั้นเห็นจะไม่สู้ลึกนัก จะเป็นแต่สระสำหรับขังน้ำไว้ใช้ในพระราชวัง การพิสูจน์ดำน้ำนี้ เข้าใจว่าพิสูจน์กันในแม่น้ำใหญ่ เพราะในคำโองการที่อาลักษณ์อ่าน ก็มีแต่แช่งให้ผีสางจระเข้

เงือกงูเข้าทำอันตรายผู้กล่าวเท็จ ซึ่งเห็นว่าเป็นของที่มีประจำท้องที่ และมีเค้ามูลที่จะประกอบเหตุผลได้อีกอย่างหนึ่ง คือในเรื่องขุนช้างขุนแผน ถึงแม้ว่าท้องเรื่องจะเป็นนิทาน ไม่ใช่เป็นจดหมายเหตุที่เป็นหลักฐานก็จริง แต่หนังสือเรื่องนี้นักปราชญ์ทั้งหลายได้ยอมรับรองว่า เป็นสำนวนที่แต่งไว้แต่ครั้งกรุงเก่า กิริยาอาการของคนที่ออกชื่อมาในนิทาน หรือภูมิลำเนาซึ่งว่ามาในหนังสือเรื่องนั้น ผู้แต่งคงจะแต่งเทียบเอาตามที่ได้เคยเห็นการเป็นอย่างไรในเวลานั้น ในตอนที่ว่าด้วยขุนช้างกับพระไวพิสูจน์ตัว กล่าวว่าพิสูจน์ดำน้ำที่หน้าท่าฉนวน จึงเห็นว่าการพิสูจน์ดำน้ำไม่ได้ดำในวัง ถึงจะมีสระที่ใกล้ศาลาลูกขุน ก็คงเป็นสระขังน้ำสำหรับใช้การอื่น

ศาลหลวง

ศาลาลูกขุนนอก คือศาลหลวง คงจะอยู่ภายในกำแพงชั้นนอกไม่สู้ห่างนัก คงจะอยู่มาทางตอนใกล้กำแพงด้านริมน้ำ ด้วยในที่นี้เมื่อขุดวังได้พบคีนประจำผูกสำนวนมีตราเป็นรูปต่าง ๆ และบางก้อนก็มีรอยหยิกเล็บมือ ศาลหลวงคงจะถูกไฟไหม้เมื่อกรุงเสีย คีนประจำผูกสำนวนจึงสุกเหมือนดินเผา

โรงราชยาน

ที่หน้ากำแพงชั้นในใต้ประตูมงคลสุนทรนั้น ขุดพบรากก่ออิฐอีกหมู่หนึ่ง กรมหลวงดำรงรับสั่งว่าเป็นโรงราชยาน ด้วยเมื่อรัชกาลที่ ๔ พระองค์ท่านเคยทรงเห็นโรงราชยานอยู่ในแถวนอกประตูพิมานไชยศรี ซึ่งบัดนี้เป็นห้องมหาดเล็กเวรสิทธิ

หอแปลพระราชศาสน์

ได้ขุดพบรากตึกหลังหนึ่ง อยู่ในกำแพงชั้นนอกกว้าง ๒ วา ยาว ๖ วาเป็น ๓ ห้อง ที่ตรงนี้น่าจะเป็นหอแปลพระราชศาสน์

โรงช้าง

อนึ่งในหนังสือโบราณหลายฉะบับกล่าวว่า ริมสนามภายในกำแพงชั้นใน ระหว่างพระวิหารสมเด็จ กับพระที่นั่งสรรเพ็ชญ์มีโรงช้าง แต่เมื่อได้ตรวจดูก็ได้พบแต่อิฐก่อขึ้นเป็นพื้นอยู่ริมกำแพง ยาวเป็นแถวเนื่องกันไปบางทีจะเป็นพื้นโรงช้างก็ได้

โรงม้า

โรงม้าพระที่นั่งนั้น ว่าอยู่ในพระราชวัง แต่โรงม้าแซงม้าใช้ราชการ อยู่นอกกำแพงวังชั้นนอกตั้งต้นแต่หลังวัดธรรมิกราชไปจนตรงที่หน้าพระที่นั่งจักรวรรดิ์

กำแพงวัง

กำแพงพระราชวังชั้นนอกด้านหน้า ก็นต่อจากกำแพงเมืองที่ริมท่าคั่น ตรงไปหลังวัดธรรมิกราช เลี้ยวมุมไปบรรจบข้างวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ แล้วไปหักมุมที่หลังวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ พอหมดเขตต์วัดจึงเลี้ยวตรงไปทางด้านตะวันตก หักมุมเลี้ยวขึ้นไปริมคลองท่อบรรจบกำแพงเมืองที่ปากคลองท่อ กำแพงชั้นในก็นต่อจากกำแพงเมืองที่ใต้ประตูท่าปราบ ห่างหน้าพระที่นั่งสรรเพ็ชญ์ ๒ เส้นเศษ จึงตรงไปชนหลังพระที่นั่งจักรวรรดิ์ บรรจบกำแพงวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์

อีกสายหนึ่งกั้นจากด้านตะวันตกตรงมาตะวันออก ถึงฉนวนวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ เส้นนี้เป็นกำแพงแบ่งข้างหน้าข้างใน คือตอนเหนือเป็นข้างใน หมู่พระที่นั่งบรรยงก์ตอนใต้เป็นข้างหน้า คือหมู่ตำหนักสระแก้วและสวนกระต่าย กำแพงสายนี้เมื่อถึงฉนวนวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์แล้วเลี้ยวขึ้นมาข้างเหนือ จวนจะใกล้ถึงพระที่นั่งข้างพระวิหารสมเด็จจึงเลี้ยวไปทางตะวันออก บรรจบกำแพงวังชั้นในด้านตะวันออกด้านเหนือห่างจากกำแพงเมือง ๑๐ วาเศษ มีกำแพงกั้นต่อจากกำแพงวังชั้นในด้านหน้าอีกสายหนึ่ง ตรงไปในระหว่างพระที่นั่งสรรเพ็ชญ์กับพระที่นั่งสุริยาศน์อัมรินทร์ แล้วไปหักมุมเลี้ยวที่ข้างพระที่นั่งสุริยาศน์อัมรินทร์บรรจบกำแพงเมือง กำแพงวังชั้นนอกหนา ๖ ศอกเชิงเทินกว้าง ๓ ศอกคืบมีเศษ สูงขาดปลายใบเสมา ๘ ศอกคืบ กำแพงชั้นในคิดว่าจะสูงในราวนี้ แต่เห็นจะบางกว่า

ป้อมรอบวัง

ป้อมที่มีชื่อมาในกฎมนเทียรบาล คือป้อมท้ายสนม ป้อมท่าคั่น ป้อมศาลาสารบาญชี ป้อมศาลาพระมงคลบพิตร ป้อมมุมวัดรามาวาศ ป้อมสวนองุ่นแต่ ๖ ป้อมเท่านั้น แต่เมื่อได้ตรวจดูพื้นที่พบเค้าป้อมที่ปากคลองท่อ เป็นป้อมกำแพงเมืองอยู่มุมวังด้านหลังข้างเหนือ คงเป็นป้อมท้ายสนมแน่ ต่อขึ้นมาที่ริมฉนวนน้ำประจำท่าวาสุกรี คิดว่าคงจะมีอีกป้อมหนึ่ง แต่ที่นี้ตรวจไม่ได้ ด้วยพระยาไชยวิชิตในรัชกาลที่ ๓ สร้างวัดคร่อมไว้ ต่อขึ้นมาถึงป้อมริมท่าวัดธรรมิกราช คือ

ที่ชื่อป้อมท่าคั่น เป็นป้อมมุมวังด้านหน้าข้างเหนือ ต่อไปด้านตะวันออก คงมีป้อมศาลาสารบาญชีอยู่กลางระยะกำแพง แต่ยังขุดค้นไปไม่ถึง พ้นจากป้อมนี้ไปก็ถึงป้อมมุมวังด้านหน้าข้างใต้ ตามลำดับในกฎมนเทียรบาลว่า พ้นป้อมศาลาสารบาญชีไปแล้ว ถึงป้อมศาลาพระมงคลบพิตร์ แต่ป้อมศาลาพระมงคลบพิตร์ จึงถึงป้อมมุมวัดรามาวาศ เห็นว่าน่าจะเรียงชื่อไขว้ลำดับ ถึงแม้จะคิดว่าเดิมพระมงคลบพิตร์อยู่ข้างหน้า ก็คงจะอยู่ในแถวข้างวัดพระราม คงไม่ใช่อยู่หน้าวัดพระราม เมื่อป้อมมุมวังเรียกว่าป้อมศาลาพระมงคลบพิตร์แล้ว ป้อมต่อเข้าไปจะเรียกป้อมมุมวัดรามาวาศไม่ได้ เพราะหมดอาณาเขตต์วัดพระรามแล้ว จึงเห็นว่าป้อมมุมวังด้านหน้าข้างใต้ คงเรียกป้อมมุมวัดรามาวาศเป็นแน่ ต่อมาข้างด้านใต้มีอีกป้อมหนึ่ง ซึ่งนับตามลำดับในกฎมนเทียรบาลก็จะต้องเรียกว่า ป้อมมุมวัดรามาวาศ แต่โดยที่กล่าวมาแล้วว่าในกฎมนเทียรบาลลำดับชื่อคลาดเคลื่อนจากแผนที่ จึงเห็นว่าป้อมนี้คงเป็นป้อมศาลาพระมงคลบพิตร์ เพราะอยู่หน้าวิหารพระมงคลบพิตร์ ต่อมาถึงมุมวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ ก็มีป้อมอีกป้อมหนึ่ง แต่ไม่ได้พบที่มาว่าจะมีชื่อเสียงอย่างไร ต่อลงไปที่มุมวังด้านข้างหลังข้างตะวันตก ก็มีป้อมอีกป้อมหนึ่ง ซึ่งเข้าใจว่าเป็นป้อมสวนองุ่น รวมทั้งหมดคงจะมี ๘ ป้อม

รูปป้อมรอบพระราชวัง ถ้าเป็นป้อมมุมวังก็ก่อยื่นออกไปจากกำแพงทั้ง ๒ ข้าง ถ้าเป็นป้อมกลางวัง ก็ก่อยื่นออกไปเป็นเหลี่ยมรูปรี ในป้อมชั้นบนคิดว่าจะปูกระดาน เพราะพบรูรอดอยู่รอบข้าง

แต่ชั้นล่างใต้พื้นคงโปร่ง มีช่องคูหาออกจากกำแพงวังเข้าไปในป้อมได้ ที่ใต้กำแพงป้อมลงมา สูงจากพื้นดินราวศอก มีช่องข้างในกว้างเกือบ ๒ ศอก สูง ๒ ศอกเศษ เป็นรูปโค้งก่อเรียวไปถึงข้างนอกเป็นช่องกลม วัดผ่าศูนย์กลางได้ ๒๐ นิ้ว เข้าใจว่าจะเป็นช่องสำหรับสอดปากกระบอกปืนออกมายิงข้าศึกข้างนอกในที่ต่ำอีกทางหนึ่งด้วย

ประตูวัง

ประตูพระราชวังตามที่มีชื่อมาในกฎมนเทียรบาล คือประตูฉนวนน้ำประจำท่า อีกชื่อหนึ่งเรียกประตูมหาไตรภพชลทวารอุทก ประตูเสาธงไชย ประตูช้างเผือก ๓ ประตูนี้เป็นประตูวังชั้นนอก และได้พบในจดหมายเหตุรายการพระศพเจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาเทพ มีชื่อประตูท่าปราบอีกประตูหนึ่ง ใต้ประตูฉนวนลงไปตอนท้ายสนมก็คงจะมีประตูอีก ด้วยได้พบแผนที่ในหนังสือของเคมเฟอร์ ซึ่งมาในกรุงเก่าในแผ่นดินพระเพทราชาลงไว้ว่า มีประตูยอดแถวข้างวัดด้านริมน้ำ ๔ ประตู ประตูไม่มียอดที่จะเป็นช่องกุด ๓ ประตู ด้านหน้าวังชั้นนอกในแผนที่ลงไว้มี ๒ ประตู แต่ประตูที่แรกถึงคงจะเป็นประตูจักรมหิมา เพราะมีความในจดหมายเหตุ ครั้งราชทูตเชิญพระราชศาสน์ ไปลังกาว่าดังนี้ "ณวันศุกรเดือนอ้ายขึ้น ๑๐ ค่ำ จุลศักราช ๑๑๑๔ ปีวอกจัตวาศก เพลาย่ำฆ้องแล้ว ๖ บาท เชิญพระมณฑปพระพุทธรูปหีบพระธรรม และพระราชศาสน์และเครื่องมงคลบรรณาการ ลงณฉนวนท่าขึ้นใหม่ณท่าคั่น แล้วเชิญพระมณฑป

ใส่พระราชศาสน์ เสด็จลงเรือพระที่นั่งศรีพิมานไชย พระอุบาลี ๑ พระอริยมุนี ๑ พระสงฆ์อันดับ ๑๕ รวม ๑๗ รูป ลงเรือศรีผ้าแดง ไปบำรุงพระศาสนา ณกรุงศิริวัฒนบุรี" ต่อไปจนสุดมุมวังด้านหน้าข้างใต้ก็มีเค้าประตูอีก ๒ แต่ชื่อไรไม่ได้ความ เลี้ยวมาข้างวังด้านใต้คงจะมีประตูหนึ่ง แล้วถึงอีกประตูหนึ่ง, ซึ่งอยู่มุมวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ ประตูนี้คงจะชื่อนครไชย ซึ่งเป็นฉนวนออกพระเมรุ ที่พระบรมโกศเสด็จในงานพระศพเจ้าฟ้ากรมหลวงโยธาเทพ ต่อลงไปในด้านข้างวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ ก็มีประตูอีกประตูหนึ่ง ประตูนี้ไปออกหน้าวิหารพระมงคลบพิตร์ ถ้าเวลามีการพระศพ เห็นจะเป็นประตูฉนวนสำหรับข้างในไปพระเมรุ ด้านหลังวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ก็มีประตู ซึ่งคิดว่าจะเป็นประตูหูช้างอีกประตูหนึ่ง ที่กำแพงวังต่อมุมวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ มีประตูหลังคาคูหาซ้อนสองชั้น เลี้ยวไปด้านตะวันตกท้ายพระที่นั่งบรรยงก์ ก็มีประตูมหาโภคราช ตามระยะที่กล่าวมานี้ คิดว่าจะมีประตูอื่นอีกแต่ยังขุดค้นตรวจไปไม่ทั่ว จะลงไว้ก่อนก็เกรงคลาดเคลื่อน ที่กำแพงชั้นในตรงข้างพระที่นั่งสุริยาศน์อัมรินทร์ มาทางตะวันออกมีประตูหนึ่ง ที่กำแพงข้างระหว่างพระที่นั่งสุริยาศน์อัมรินทร์ กับพระที่นั่งสรรเพ็ชญ์มีประตูหนึ่ง มาถึงตรงหน้าพระที่นั่งสรรเพ็ชญ์มีอีกประตูหนึ่ง ต่อมาถึงหน้าพระวิหารสมเด็จมีอีกประตูหนึ่ง ซึ่งเข้าใจว่าจะเป็นประตูมงคลสุนทรเพราะเป็นประตูอยู่ทางใต้ ข้อที่เห็นว่าจะเป็นประตูมงคลสุนทรนั้น

ก็ด้วยเมื่อคราวพระเจ้าทรงธรรมไปประชุมพรรคพวกอยู่ที่วัดมหาธาตุ ครั้งนั้นคงจะเดินมาทางถนนตลาดเจ้าพรหม เข้ากำแพงชั้นนอกได้ คงจะเลี้ยวมาข้างขวา ก็ถึงประตูนี้ก่อน ถ้าเข้าประตูนี้ได้แล้ว ก็เป็นอันเข้าวังชั้นในได้ และเมื่อพระเจ้าปราสาททอง ครั้งยังเป็นเจ้าพระยากลาโหมสุริวงศ์ ยกพลมาจับพระเชฏฐา ก็กล่าวว่าขึ้นที่ประตูไชยมาพ้นประตูมงคลสุนทร เพราะฉะนั้นประตูกำแพงชั้นในประตูใดที่เป็นทางเข้าข้างในได้และถึงก่อน ประตูนั้นต้องเป็นประตูมงคลสุนทร ประตูแสดงราม ก็คงจะอยู่ต่อประตูมงคลสุนทรลงไป แต่คงอยู่นอกกำแพงคั่นสายใน ประตูอื่นที่มีชื่อมา เช่นประตูพระภิฆเนศวร ประตูศรีสรรพทวาร ประตูพลทวารก็คงเป็นประตูชั้นใน ที่กำแพงคั่นท้องสนามหลวงมีประตู เรียกว่าประตูดัดขวา และที่แถวสระแก้วก็มีประตูดัด คิดว่าจะเป็นประตูหูช้าง ไม่ใช่ประตูยอดหรือประตูซุ้ม

รูปประตูพระราชวังเห็นจะเป็น ๔ อย่าง ประตูชั้นนอกด้านข้างริมน้ำและด้านหน้า คงจะเป็นประตูยอดมณฑป เพราะเมื่อขุดตรวจดูในแถวเหล่านี้ พบแต่หลุมเสาประตู มีรอยปักล้ำไปทางข้างกำแพงข้างนอกข้างใน, และไม่มีกะเปาะก่อย่อไม้ที่ช่อง ประตูกำแพงชั้นในด้านหน้าคงเป็นยอดปราง ด้วยได้ขุดพบช่องประตูและซุ้มชั้นยอดก่ออิฐเป็นปราง กะเปาะข้างประตูย่อไม้สิบหก และอีกรูปหนึ่งคงเป็นหลังคาคูหาซ้อนสองชั้น เหมือนประตูด้านข้างใต้ซึ่งยังเห็นอยู่จนทุกวันนี้ ประตูดัดนั้นก็คงเป็นประตูหูช้าง เห็นจะ ๔ อย่างเท่านี้

ที่ทำพระเมรุในเมือง

ที่นอกกำแพงพระราชวังด้านใต้ในที่ว่างต่อพระวิหารแกลบออกไป เป็นที่ทำพระเมรุในเมือง ที่พระเมรุเดิม แต่ครั้งพระบรมศพสมเด็จพระรามาธิบดี (อู่ทอง) ว่า ทำในที่ซึ่งเป็นวัดพระรามครั้นมาถึงแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนารถ ทรงสร้างวัดพระรามขึ้นในที่ถวายพระเพลิง สมเด็จพระรามาธิบดี (อู่ทอง) แล้ว ตั้งแต่นั้นมาการพระเมรุคงจะยกมาตั้งทำในที่หลังวัดพระราม ในลานซึ่งได้กล่าวมานี้

ต่อที่ทำพระเมรุออกไปข้างใต้ มีคลองแยกมาจากคลองท่อเรียกว่าคลองนครบาล เข้ามาตอนกลางเป็นบึงใหญ่ กลางบึงมีเกาะเป็นที่คุกขังนักโทษ พ้นเกาะคุกออกไปริมถนนแตลงแกงหน้าวัดเกษเป็นที่หอกลอง โคนเสาหอกลองยังเหลือจมดินอยู่เป็นเสาไม้แก่นขนาดใหญ่ ถนนข้างหอกลองตรงไปวังหลังมีสะพานข้ามคลองท่อเดี๋ยวนี้เรียกสะพานรำเหย คิดว่าคงจะเป็นสะพานหน้าหับเผย เพราะถนนนั้นอยู่หน้าคุกน่าจะเรียกเพียน

โรงเรือพระที่นั่ง

โรงเรือพระที่นั่ง ตามหนังสือโบราณกล่าวไว้ว่า อยู่ที่ใต้วัดเชิงท่า ในแผนที่ในหนังสือมองสิเออร์ลาลูแบร์ ซึ่งเป็นราชทูตเชิญพระราชศาสน์พระเจ้าหลุยส์ที่ ๑๔ กรุงฝรั่งเศสเข้ามาเจริญทางพระราชไมตรีในแผ่นดินสมเด็จพระนารายน์มหาราชก็ลงไว้ในที่

ตรงนั้น กับลงไว้ว่าที่เหนือป้อมเพ็ชรขึ้นมา ตรงหน้าวัดพนัญเชิง ข้ามเป็นอู่เรือทะเลด้วย อนึ่งในที่ระหว่างตั้งแต่วัดเชิงท่าไปวัดพนมโยงนั้น ชาวบ้านซึ่งอยู่ในเวลานี้ ผู้ที่ได้รับคำบอกเล่าสืบต่อกันมา ก็ว่าเป็นที่โรงเรือหลวง ยังมีลำรางอยู่ลำหนึ่ง ชาวบ้านเรียกกันว่าคูไม้ร้อง ก็คงจะเป็นอู่ที่เอาเรือหรือมาดเรือพระที่นั่งไว้ และจะมีเหตุขึ้นอย่างไรซึ่งทำให้คนเข้าใจว่า นางไม้มาดเรือที่อยู่ในอู่นั้นร้อง จึงเลยเรียกว่าคูไม้ร้องต่อมา ที่ข้างคูไม้ร้องหลายปีมาแล้ว มีผู้ขุดหลุมจะปลูกเรือน ได้พบเรือจมอยู่ใต้ดิน ก็ไม่อาจปลูกในที่ตรงนั้น ต้องเลื่อนที่ไปใหม่ แต่เรือพระที่นั่งกับเรือกระบวนใหญ่น้อย เห็นจะอันตรายไปเสียก่อนกรุงแตกมาก ด้วยเมื่อครั้งพระเจ้าอลองพราญี ยกทัพเข้ามาตีกรุง ในแผ่นดินพระที่นั่งสุริยาศน์อัมรินทรนั้น ทรงโปรดให้ถอยเรือพระที่นั่งกิ่ง, ไชย, ศรี, กราบ และเรือดั้งเรือกันเรือศีรษะสัตว์ทั้งหลายใหญ่น้อย กับทั้งกำปั่นและเรือรบ ลงไปไว้ที่ท้ายคู พะม่ายกลงไปตีท้ายคูแตกแล้วเผาเรือพระที่นั่งกับกำปั่นและเรือรบเสีย เข้าใจว่าจะเหลืออยู่ไม่กี่ลำ ครั้นเมื่อมังมหานรธากับเนเมียว ยกมาตีกรุงแตกในครั้งหลัง ได้ความว่าปะกันวุ่นแม่ทัพทางใต้เอาเรือพระที่นั่งกิ่งไปขึ้นตะเข้ที่ท่าดินแดง ชักเข็นไปลงลำน้ำสมิออกปากน้ำเมืองเมาะตะมะ ส่งไปถวายเจ้าอังวะลำหนึ่ง แต่ปืนพระพิรุณซึ่งพะม่าเอาไปพร้อมกับเรือพระที่นั่งกิ่งนั้น พะม่าเห็นว่าใหญ่นัก จะขนยกชักลากไปไม่ไหว จึงเข็นขึ้นที่วัดเขมาเอาดินดำบรรจุเต็มกระบอกจุดเพลิงระเบิดเสียเก็บแต่ทองไป อนึ่ง

โขนเรือพระครุฑพาห ซึ่งอยู่ในอยุธยาพิพิธภัณฑ์ทุกวันนี้ ก็คงจะเป็นโขนที่ตัวเรือชำรุดจะอยู่ต่างหาก หรืออย่างไรจึงไม่เป็นอันตราย เมื่อกรุงแตกแล้วจึงมีคนเก็บเอามาทำศาลขึ้นไว้นับถือเป็นเทพารักษ์ เดิมว่าศักดิ์สิทธิ์นัก มีละครแก้บนกันไม่เว้นเดือน ครั้นมาเมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๒๑ ศาลพัง จึงได้เก็บมารักษาไว้ในอยุธยาพิพิธภัณฑ์ ที่อู่เรือทะเลซึ่งมีในแผนที่หนังสือลาลูแบร์ ที่แถวนั้นยังคนมีทรายมูนขึ้นเป็นพื้นสูงถึงตลิ่ง แต่เมื่อสัก ๕-๖ ปีนี้มาเจ้าของบ้านขุดบ่อที่หลังเรือนพบเรือทะเลใหญ่ลำหนึ่งกว้างเห็นจะราว ๑๐ ศอก หรือ ๓ วา แต่ยาวจะเท่าใดไม่ได้เห็นตลอด เพราะเรือนเจ้าของบ้านปลูกคร่อมอยู่มาแต่เดิม ที่เรือจมอยู่นั้น ถ้าถึงระดูแล้งน้ำในบ่องวดแล้ว ไปดูเมื่อใดก็ได้เห็นเสมอ

วังหน้า

ที่ประทับพระมหาอุปราชกรมพระราชวังบวร เดิมจะอยู่ที่ใดพงศาวดารไม่ได้กล่าว พึ่งมากล่าวในแผ่นดินพระศรีสุธรรมราชาเมื่อได้ราชสมบัติ โปรดให้สมเด็จพระนารายน์ราชนัดดาเป็นอุปราช เสด็จประทับอยู่ณพระราชวังบวรสถานมงคล ตามท้องเรื่องที่ว่าด้วยแผนที่พระราชวังบวร ก็เป็นที่พระราชวังจันทรเกษมเดี๋ยวนี้ สมเด็จพระนารายน์เสด็จประทับอยู่ในพระราชวังนี้ ตลอดมาจนถึงเวลาที่ได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน ครั้นมาในแผ่นดินพระเพทราชา โปรดให้หลวงสรศักดิ์เป็นมหาอุปราช เสด็จไปอยู่ณวังจันทร์ เฉลิมขึ้นเป็นพระราชวังบวรมาในแผ่นดินพระพุทธเจ้าเสือ โปรดให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ

พระองค์ใหญ่ คือเจ้าฟ้าเพ็ชร์ ประดิษฐานที่กรมพระราชวังบวร แต่มิได้ว่าให้ชัดว่าโปรดให้ไปประทับอยู่ที่ใด แต่ก็เป็นอันเข้าใจได้ว่าคงประทับอยู่ที่วังจันทร์นี้ ในแผ่นดินพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ โปรดให้สมเด็จพระอนุชาธิราช เจ้าฟ้าพร ประดิษฐานในที่พระมหาอุปราชกรมพระราชวังบวร เสด็จมาประทับในพระราชวังจันทรเกษม จนถึงเมื่อได้เป็นพระเจ้าแผ่นดินแล้ว ก็ยังประทับอยู่อีก ๑๓ ปี ถึงจุลศักราช ๑๑๐๖ จึงเสด็จลงไปประทับอยู่ในพระราชวังหลวง ข้อที่สมเด็จพระนารายน์หรือพระเจ้าอยู่หัวพระบรมโกศ ได้เสวยราชสมบัติเป็นพระเจ้าแผ่นดินแล้ว ยังคงประทับอยู่ในพระราชวังบวรไม่เสด็จลงไปประทับที่วังหลวงนั้น ก็คงจะเป็นด้วยทรงกลัวพวกข้างวังหลวงเพราะเมื่อแรกได้ราชสมบัติ ได้ฆ่าพวกวังหลวงเสียมาก ต่อมาภายหลังตั้งขุนนางใหม่ขึ้นแทน และเห็นจะค่อยหายทรงกลัวแล้ว จึงเสด็จเข้าไปประทับในวังหลวง ในแผ่นดินพระบรมโกศโปรดให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าธรรมธิเบศร์ กรมขุนเสนาพิทักษ์ เป็นกรมพระราชวังบวร ก็เสด็จประทับอยู่ในพระราชวังจันทรเกษม ภายหลังกรมพระราชวังบวรต้องรับพระราชอาญา ด้วยโทษที่เป็นชู้กับเจ้าฟ้านิ่ม เจ้าฟ้าสังวาลย์ จึงทรงโปรดให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าอุทุมพร กรมขุนพรพินิจ เป็นกรมพระราชวังบวร แต่หาได้เสด็จไปประทับที่พระราชวังจันทรเกษมไม่ คงประทับอยู่ที่ตำหนักสวนกระต่ายในพระราชวังหลวง ซึ่งเป็นที่ประทับมาแต่เดิม ได้ความตามพระราชพงศาวดารแต่เท่านี้ หาได้ความว่าพระราชวังจันทรเกษม

นี้มีมาแต่เมื่อใด และเหตุใดจึงชื่อวังจันทร์ไม่ ในคำให้การของขุนหลวงหาวัดกล่าวว่า พระราชวังบวรสถานมงคลคือวังหน้าเก่านั้นตั้งอยู่ใกล้พระราชวังหลวง วังหน้าเก่านั้นแคบ ภายหลังจึงยกวังจันทร์ขึ้นเป็นพระราชวังบวรสถานมงคล เป็นพระราชฐานที่ดำรงของพระมหาอุปราชกรมพระราชวังบวรสถานมงคลฝ่ายหน้า มีความเพียงเท่านี้ แต่ก็มิได้ระบุบอกไปให้ชัดเจนว่า วังหน้าเดิมตั้งอยู่ที่ใดและวังจันทร์นั้นเดิมเป็นของใคร จึงมาเฉลิมขึ้นเป็นพระราชวังบวร แต่เมื่อได้พิเคราะห์ตรวจค้นความ ในพระราชพงศาวดารให้ถ้วนถี่แล้ว จะเห็นได้ว่าตำแหน่งพระมหาอุปราชแต่เดิมมาเป็นเจ้าครองเมืองพิษณุโลกทุกพระองค์ หาได้ประทับอยู่ในพระนครเหมือนดังในชั้นหลังไม่ มาจนถึงแผ่นดินสมเด็จพระมหาธรรมราชา ก็ยังทรงโปรดให้สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า ไปครองเมืองพิษณุโลก และต่อมามีความปรากฏว่า เมื่อจุลศักราช ๙๒๕ ปีกุนเดือน ๑๑ สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าเสด็จลงมาแต่เมืองพิษณุโลกสถิตยอยู่ณวังใหม่ คำที่เรียกว่าวังใหม่ในที่นี้ คงจะหมายว่าวังนั้นพึ่งแรกสร้าง และวังซึ่งจะเป็นวังของสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า ผู้ครองเมืองพิษณุโลกนั้นจะเป็นวังเล็กน้อยก็ไม่ได้ คงต้องเป็นวังใหญ่ และวังใหญ่โตเช่นนั้นจะสร้างในที่ใกล้วังหลวงก็ไม่ควร ด้วยข้าราชการไพร่พลที่ตามเสด็จมาก็คงไม่ใช่น้อย จะเที่ยวยุ่มย่ามละเล้าละลุมไปถึงข้างวังหลวง ก็จะพาให้มีเหตุคนสงสัยวังที่สร้างใหม่จึงต้องสร้างให้ห่างวังหลวง ที่ๆ สร้างวังใหม่ที่ไหนไม่เหมาะเท่าด้านข้อหน้า คือที่วังจันทร์เดี๋ยวนี้

จึงเห็นว่าพระราชวังจันทร์เกษมนี้เอง ที่เรียกว่าวังใหม่ในครั้งนั้น เพราะในแถวนี้เดิมเป็นที่ชานพระนคร ซึ่งได้กล่าวมาแล้วว่าอยู่นอกกำแพงเมือง ภายหลังสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ โปรดให้ขยายกำแพงเมืองลงไปถึงขอบริมน้ำ แต่ก็ไม่สำเร็จ ด้วยเวลานั้นกำลังติดพันอยู่กับศึกหงสาวดี พึ่งมาสำเร็จในแผ่นดินพระมหาธรรมราชา เมื่อได้ขยายกำแพงออกไปแล้ว ที่ในแถวนั้นก็คงจะเปลี่ยวว่างไม่ใคร่มีบ้านเรือนราษฎร และด้านข้างหน้านี้เป็นด้านสำคัญ ทัพมอญพะม่าเขมรมาคราวใด ก็มักจะเข้าตีทางด้านนี้ เพราะฉะนั้นจึงต้องเอาวังเจ้าใหญ่นายโตเข้ามาตั้งสำหรับจะได้เป็นกำลังรับรองข้าศึก และยังมีข้ออื่นที่จะประกอบให้สมเหตุผลได้อีก คือ เมื่อสมเด็จพระนเรศวรพาพระมหาเถรคันฉ่อง กับพระยาเกียรติ พระยาพระรามมาจากเมืองมอญนั้น พระมหาธรรมราชา โปรดให้พระมหาเถรคันฉ่องอยู่วัดมหาธาตุ ให้พระยาเกียรติพระยาพระรามอยู่บ้านขมิ้นวัดขุนแสน ซึ่งพระมหาธรรมราชาโปรดให้พระยาเกียรติพระยาพระรามมาอยู่ที่บ้านขมิ้นนั้น ก็ด้วยบ้านขมิ้นอยู่ใกล้พระราชวังสมเด็จพระนเรศวร พระยาเกียรติพระยาพระรามเป็นผู้มีคุณต่อสมเด็จพระนเรศวร และสมเด็จพระนเรศวรเป็นผู้ทรงพาลงมา จะได้ให้รับความอุปการะ หรืออีกอย่างหนึ่งถ้าว่าด้วยไม่ไว้ใจ ก็จะได้คอยระวังไหวพริบ คำซึ่งออกชื่อวัดขุนแสนในที่นี้ เห็นจะเรียกก่อนไปในเวลาที่ยังไม่มีวัด ด้วยพงศาวดารจะเรียบเรียงภายหลังเมื่อมีวัดแล้ว ผู้เรียบเรียงตั้งใจที่จะ

กล่าวให้รู้ว่าพวกพระยาเกียรติพระยาพระราม อยู่ในที่ซึ่งภายหลังเป็นวัดขุนแสนนั้นด้วย

ข้อที่วังจันทร์ต้องเป็นวังสำหรับตำแหน่งพระมหาอุปราชกรมพระราชวังบวร ก็ด้วยเหตุดังที่ได้กล่าวมาแล้วว่า ตำแหน่งพระมหาอุปราชเดิมเป็นเจ้าผู้ครองเมืองพิษณุโลก มาจนถึงแผ่นดินพระมหาธรรมราชา ก็ยังทรงโปรดให้สมเด็จพระนเรศวรเสด็จไปครองเมืองพิษณุโลก ภายหลังเกิดศึกเขมรมารบกวนบ่อยเข้า และทั้งสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า ก็ทรงพระดำริตั้งต้นที่จะต่อสู้กระทำให้ขาดจากอำนาจกรุงหงสาวดี แต่เวลานั้นไพร่พลในพระนครเบาบาง ด้วยเมื่อเสียกรุงแก่พระเจ้าบุเรงนองกรุงหงสาวดี ในแผ่นดินพระมหินทราธิราช พระเจ้ากรุงหงสาวดีกวาดต้อนเอาครอบครัวราษฎรไปเสียมาก เหลือไว้ให้อยู่ประจำพระนครแต่หมื่นหนึ่ง ครั้นเมื่อพระมหาธรรมราชาได้เสวยราชสมบัติแล้ว ได้ทรงโปรดให้เกลี้ยกล่อมอาณาประชาราษฎร ซึ่งแตกฉานซ่านเซ็นอยู่ในที่ต่าง ๆ เข้ามาไว้ในพระนคร แต่ก็คงจะไม่ได้มากมายเท่าใด จึงทรงเห็นว่าหัวเมืองฝ่ายเหนือ ยังมีไพร่พลเมืองอยู่มาก แต่ถ้าละทิ้งให้คงท้องที่ไว้ แม้ศึกหงสาวดียกเข้ามา แต่ลำพังหัวเมืองฝ่ายเหนือก็จะรับรองไว้ไม่อยู่ สู้กวาดต้อนเอาราษฎรลงมาไว้เป็นกำลังในกรุง คิดต่อสู้ป้องกันเอาแต่ที่กรุงแห่งเดียวจะเป็นประโยชน์กว่า จึงโปรดให้สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าเทครัวอพยพราษฎรหัวเมืองฝ่ายเหนือมาไว้ในพระนคร สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้าก็เสด็จลงมาสู่พระนคร และคงจะประทับอยู่ที่พระราช

วังจันทร์ ตั้งแต่นั้นมาตำแหน่งพระมหาอุปราช ก็คงประทับอยู่ในกรุง หาได้ไปประทับอยู่ที่เมืองพิษณุโลกเหมือนแต่เดิมไม่ ก็เมื่อสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า ซึ่งได้ดำรงอยู่ในตำแหน่งพระมหาอุปราช ผู้ครองเมืองพิษณุโลกได้ประทับอยู่ที่พระราชวังนี้แล้ว วังนี้ก็ต้องนับว่าเป็นวังสำหรับตำแหน่งพระมหาอุปราช ต่อมาพระองค์ใดได้เป็นพระมหาอุปราชกรมพระราชวังบวร จึงต้องเสด็จมาประทับอยู่ที่พระราชวังจันทร์ ด้วยถือเป็นวังสำหรับตำแหน่งนั้น

และที่มีชื่อว่าวังจันทร์นั้นก็เห็นจะเอาชื่อวังเก่าที่เมืองพิษณุโลกมาสรวมเรียก เพราะวังเก่าที่เมืองพิษณุโลกชื่อวังจันทร์ มีคนรู้จักชื่อกันมาจนทุกวันนี้

อนึ่งชื่อที่เรียกพระราชวังบวรสถานมงคลว่าวังหน้า ก็มาจากเหตุที่พระราชวังบวรตั้งอยู่ที่ข้อหน้า และเป็นด้านหน้าของพระราชวังหลวงด้วย ในพงศาวดารกล่าวความว่า ในพระราชวังจันทร์มีพระที่นั่งจตุรมุข พระที่นั่งพิมานรัถยา และศาลาลูกขุน และคงจะได้มีโรงช้างโรงม้าพระที่นั่ง และห้วยคลังต่าง ๆ ด้วย วังนี้เดิมชื่อพระราชวังจันทร์บวร เมื่อกรุงเทพทวาราวดีศรีอยุธยาทำลายแล้ว วังก็รกร้างว่างเปล่า ภายหลังมามีราษฎรทำไร่ปลูกต้นน้อยหน่า มาในรัชกาลที่ ๔ เมื่อปีรัตนโกสินทรศก ๗๙ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้ทำพระที่นั่งพิมานรัถยาขึ้นตามแนวรากเดิม กับทำพลับพลาจตุรมุขมีกำแพงล้อมรอบ เป็นพระราชวังที่ประทับ สำหรับ

ในเวลาเสด็จพระราชดำเนิน ขึ้นมาประพาสกรุงเก่า ทรงเปลี่ยนสร้อยชื่อเป็นพระราชวังจันทรเกษม แต่กำแพงวังซึ่งโปรดให้ทำขึ้นในรัชกาลที่ ๔ นั้น วงเล็กแคบกว่าวงกำแพงเดิมมาก มาในรัชกาลปัตยุบันนี้ได้ใช้ที่โรงลคร คือที่เป็นศาลมณฑลอยู่เดี๋ยวนี้เป็นโรงทหาร มาภายหลังเมื่อโปรดให้ตั้งมณฑลเทศาภิบาล จึงได้ย้ายให้กองทหาร ออกไปตั้งอยู่ที่โรงนอกกำแพงวัง โปรดให้ซ่อมพระที่นั่งพิมานรัถยา กับพลับพลาจตุรมุขกับแถวทิมคด สำหรับใช้เป็นที่ว่าราชการ ครั้นเมื่อณวันที่ ๒๖ มินาคม รัตนโกสินทรศก ๑๑๕ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนิน ขึ้นไปประทับบนพระที่นั่งพิมานรัถยา ทรงพระกรุณาพระราชทานพระฤกษ์ ทรงเปิดให้เป็นที่ว่าการมณฑลกรุงเก่า

วังหลัง

พระราชวังหลังตั้งอยู่ในกำแพงพระนครด้านตะวันตก ตรงหน้าวัดกษัตราข้าม วังนี้พึ่งมีชื่อปรากฏขึ้นในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ เมื่อคราวมอบราชสมบัติให้พระมหินทราธิราชเป็นพระเจ้าแผ่นดิน แล้วเงียบไปไม่ได้ออกชื่อเสียงอีก จนถึงแผ่นดินสมเด็จพระนารายน์จึงมากล่าวความว่า พระไตรภูวนาทิตยวงศ์ประทับอยู่ ครั้นเมื่อพระไตรภูวนาทิตยวงศ์ ต้องถูกสำเร็จโทษ ด้วยถูกหาว่าเป็นกบฏ จึงทรงโปรดให้เจ้าฟ้าอภัยทศ (พงศาวดารว่าเป็นพระราชโอรสสมเด็จพระนารายน์ แต่หนังสือของคนต่างประเทศ ซึ่งแต่งในรัชกาล

นั้นว่าเป็นพระอนุชา) เสด็จไปประทับอยู่ มาในแผ่นดินพระเพทราชา โปรดให้นายจบคชประสิทธิ์ทรงบาศขวาในกรมช้าง ซึ่งเป็นคู่คิดเอาราชสมบัติด้วยนั้น เป็นกรมพระราชวังบวรสถานพิมุข ฝ่ายหลังรับพระราชบัญชา ภายหลังมาทรงแคลงพระทัยว่า จะเป็นสัตรูราชสมบัติ จึงทำอุบายจับกรมพระราชวังหลังสำเร็จโทษเสีย ตำแหน่งวังหลังตั้งแต่นั้นมาก็เงียบ ในแผ่นดินหลังจะได้ทรงตั้งหรืองดอย่างไรก็ไม่ได้ความ มาในแผ่นดินพระพุทธเจ้าเสือว่า โปรดให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์ใหญ่ (คือเจ้าฟ้าเพ็ชร์ ภายหลังได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน ซึ่งมีพระนามวิเศษเรียกว่าพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ) เป็นกรมพระราชวังบวรสถานมงคล และสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอพระองค์น้อย (คือเจ้าฟ้าพร ภายหลังได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน เมื่อสวรรคตแล้ว เรียกพระจ้าอยู่หัวพระบรมโกศ) นั้นโปรดให้เรียกว่าพระบัณฑูรน้อย พระบัณฑูรน้อยจะได้เสด็จไปประทับอยู่ที่วังหลังหรืออย่างไรก็ไม่ได้กล่าว

แต่พระราชวังหลังนี้แต่เดิมมาจะเป็นอย่างไรพงศาวดารไม่ว่าไปถึง เป็นแต่ได้ความว่าอยู่ที่สวนหลวง จึงเห็นว่าสวนหลวงนี้ ที่จะเป็นพระราชอุทยานนอกพระราชวัง ดังหนังสือโบราณแทบจะทุกเรื่อง ซึ่งกล่าวด้วยกษัตริย์หรือพระอัครมเหษีและพระราชธิดาเสด็จออกชมสวนแล้วก็ต้องทรงรถม้าพระที่นั่ง และยวดยานอย่างแยกหามสำหรับไปทางไกล เห็นว่าสวนหลวงนี้ก็คงจะเป็นสวนอย่างนั้น เพราะถนน

ไปแต่พระราชวังหลวงก็มี และทางก็ไกลถึง ๓๐ เส้นเศษ พอที่จะแห่แหนเป็นกระบวนไปเหมือนแบบอย่างโบราณได้ อนึ่งเมื่อมีพระราชอุทยานไกลจากพระราชวังเช่นนี้ ก็ย่อมจะต้องมีพระราชวัง เป็นที่ประทับในพระราชอุทยาน แต่ภายหลังมาการเสด็จประพาสพระราชอุทยานภายนอกคงจะงดเลิกไป จะเป็นด้วยเหตุเกิดกลัวภัยอันตรายหรือไม่ทรงสนุกเข้าอย่างไร สวนและวังนั้นก็จะทิ้งเริดราอยู่ แต่ด้วยวังในสวนหลวงเคยเป็นพระราชวังที่ประทับ จะทอดทิ้งเสียทีเดียวก็เห็นจะออกทรงเสียดาย มาภายหลังเมื่อพระราชวงศ์พระองค์ใดมีความชอบยิ่งใหญ่จะให้เป็นตำแหน่งธรรมดา ก็เห็นว่าไม่สมควรแก่ความชอบ ครั้นจะให้เป็นถึงพระมหาอุปราชก็ไม่ได้ ด้วยที่ไม่ว่างหรือบาระมีไม่ถึง จึงยกขึ้นเป็นกรมพระราชวังบวรสถานพิมุขฝ่ายหลัง และคำที่เรียกว่าวังหลังนั้น ก็ด้วยเหตุที่วังนี้อยู่ริมพระนครด้านตะวันตก เป็นด้านหลังของพระราชวังหลวง จึงได้เรียกกันว่าวังหลัง

วังหลังนี้เมื่อกรุงทำลายแล้ว วังก็คงร้างตามกันมา หรือบางทีจะร้างเสียก่อนกรุงแตก ก็ว่าไม่ได้ มาภายหลังราษฎรเกลื่อนเกลี่ยที่ลง ทำเป็นสวนปลูกต้นไม้มีผล เรียกว่าสวนมะม่วง ครั้นเมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๒๔ โปรดเกล้า ฯ ให้จัดการทหารมณฑลกรุงเก่า กรมยุทธนาธิการได้เลือกเอาที่วังหลัง ตลอดถึงวัดสวนหลวงสบสวรรค์เป็นโรงทหาร

วังเจ้านายก็จะเป็นตำหนักเครื่องไม้ กำแพงอิฐก็น่าจะไม่ใคร่มี คงจะเป็นรั้วเสาไม้แก่น เพราะตั้งแต่ได้ตรวจค้นมา ก็พบวังเดียว

ที่กำแพงก่ออิฐ และมีรากตำหนักเป็นตึก วังนั้นอยู่ริมคลองบ้านบาตร ตรงหลังวัดพิไชยออกไป และอยู่ใกล้กับวัดโพธาราม ได้พบแผ่นศิลาจารึกที่วัดโพธารามแต่แตกกระจาย ตัวอักษรกระเทาะ อ่านไม่ได้ความเสียมาก ที่อ่านได้ในตอนต้นมีความว่า วัดนี้เดิมชื่อวัดเพ็ชร์ แต่ชำรุด เจ้าฟ้ารัศมีศรีสุริยวงศ์พงศ์กษัตริย์ทรงปฏิสังขรณ์ แล้วเปลี่ยนชื่อใหม่เรียกว่าวัดโพธาราม จึงเห็นว่าวังนั้นอยู่ใกล้กับวัด คงเป็นเจ้าของวังเป็นผู้ปฏิสังขรณ์วัดโพธาราม จึงได้ลงไว้ในแผนที่ว่าเป็นวังเจ้าฟ้ารัศมี แต่ชาวบ้านเรียกกันว่าวังเจ้าฟ้าดอกมะเดื่อ คิดดูตามที่เขาว่าก็ชอบกล ด้วยเดิมขุนหลวงหาวัดเป็นกรมพระราชวังบวร ก็ประทับอยู่ที่ตำหนักสวนกระต่าย ในพระราชวังหลวง ครั้นได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน ๑๐ วัน ก็ถวายราชสมบัติแต่พระเชษฐา เจ้าฟ้าเอกทัศน์ กรมขุนอนุรักษ์มนตรี แล้วเสด็จออกไปทรงผนวชที่วัดเดิม ไปประทับอยู่วัดประดู่ เมื่อเจ้าฟ้าเอกทัศน์ กรมขุนอนุรักษ์มนตรี ขึ้นเสวยราชสมบัติเป็นพระเจ้าแผ่นดินแล้ว โปรดตั้งนายบื้นพี่เจ้าจอมเพ็งเจ้าจอมแม้นพระสนมเอก เป็นพระยาราชมนตรีบริรักษ์ จางวางมหาดเล็ก ตั้งนายฉิมน้องชายของเจ้าจอมทั้ง ๒ เป็น จมื่นศรีสรรักษ์ พระยาราชมนตรีบริรักษ์ทนงองอาจ ถือตัวว่าเป็นคนโปรดปรานเข้าออกในพระราชวังทั้งกลางวันกลางคืน ไม่มีใครว่ากล่าวห้ามปรามได้ ครั้นเมื่อศึกพระเจ้าลอองพราญี มาติดพระนคร ขุนนางและราษฎรไปกราบทูล ขอให้ขุนหลวงหาวัดลาพระผนวช ออกช่วยป้องกันข้าศึก ขุนหลวงหาวัดจึงลาพระผนวช

ออกมาช่วยจัดการรักษาพระนคร ในครั้งนั้นมีรับสั่งให้จับพระยาราชมนตรี ขมื่นศรีสรรักษ์มาจำไว้ ให้มีกระทู้ถามว่า เข้าไปภายในพระราชวัง คบหาทำชู้ด้วยนางข้างในเป็นหลายคน ครั้นรับเป็นสัตย์แล้ว ให้ลงพระราชอาญาเฆี่ยนคนละ ๕๐ ที จำคงไว้อยู่ ๓ วัน พระยาราชมนตรี (ปิ่น) ตาย ให้เอาศพไปเสียบประจานไว้ ณประตูไชย แต่ขมื่นศรีสรรักษ์อยู่มาจนถึง ขุนหลวงหาวัดกลับทรงพระผนวชครั้งหลัง แล้วพระเจ้าอยู่หัวพระที่นั่งสุริยาศน์อัมรินทรโปรดให้พ้นโทษและโปรดให้คงถานันตรศักดิ์เดิม จึงเห็นว่าที่พระยาราชมนตรีทำวุ่นวายขึ้นในครั้งนั้น ขุนหลวงหาวัดจะทรงระแวงและทรงย้ายข้างใน ๆ ส่วนพระองค์ท่านออกไปรวมอยู่ที่วังเจ้าฟ้ารัศมีก็ได้ เพราะเจ้าฟ้ารัศมีก็เป็นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอในพระบรมโกศ

ตลาด

ตลาดสำคัญที่มีชื่อมาในพระราชพงศาวดาร ก็คือตลาดยอด พงศาวดารตอนแผ่นดินสมเด็จพระชัยราชาว่า เพลิงไหม้ในพระนคร แต่ท่ากลาโหมลงไปถึงพระราชวังท้ายท่อตลาดยอด ลมหอบเอาลูกเพลิงไปตกแตลงแกง ไหม้ลามลงไปป่าตองโรงครามฉะไกร ๓ วันจึงดับ มีบัญชีเรือนโรงศาลากุฎีวิหารไหม้แสนห้าสิบ จำนวนนี้เห็นจะมากเกินไป ด้วยที่ในพระนครถ้าจะมีเรือนถึงแสน คน ๆ หนึ่งอยู่เรือนหลังหนึ่ง จำนวนคนคงจะน้อยกว่าจำนวนเรือนมาก ในกฎมนเทียรบาลว่าด้วยแบ่งท้องที่มีความว่า แต่หอกลอง

ถึงเจ้าไสยและตลาดยอดแขวงขุนธรณิบาล แต่ตลาดยอดจะอยู่ที่ใด ในเวลานี้ก็หมดคนที่รู้จักที่เสียแล้ว แต่ได้พบในแผนที่ในหนังสือของมองซิเออร์ลาลูแบร์ ซึ่งเป็นราชทูตมาในแผ่นดินสมเด็จพระนารายน์มหาราช ลงไว้กับที่ด้านใต้ต่อศาลพระกาฬลงไป ว่าเป็นตลาด แต่จะใช่ตลาดยอดหรือมิใช่ ก็ยังไม่มีใครรับรอง แต่อย่างไรก็ดีที่นั้นคงเป็นตลาดจริง และตลาดยอดนั้น ถ้าจะคะเนตามตัวหนังสือ ก็คงอยู่ราวด้านตะวันตก เยืองไปข้างทิศใต้พระราชวัง แต่คงเป็นตลาดโรงร้านเครื่องไม้ ยากที่จะพบหลักฐาน แต่ที่แถวถนนย่านประตูจีนมาประตูเทพหมี เห็นที่จะเป็นตลาดตึกย้าง ด้วยมีเค้าอยู่ในย่านถิ่นที่ประชุมชนพลเมืองนอกจากที่ได้ว่ามานี้ ก็คงจะมีตลาดบกตลาดน้ำอีก แต่ไม่มีเหตุอันใดที่จะกล่าวไปถึง

ท่า

ท่าที่มีชื่อมาในพระราชพงศาวดาร และกฎมนเทียรบาล ก็คือขนานน้ำประจำท่า หรือถ้าเรียกตามชื่อฉนวน ก็เป็นพระฉนวนน้ำประจำท่าวาสุกรี เป็นที่ประทับเรือพระที่นั่ง สำหรับเสด็จพระราชดำเนินไปในที่ต่าง ๆ โดยทางชลมารค พ้นขนานน้ำประจำท่าขึ้นไปก็ถึงท่าคั่น หรืออีกชื่อหนึ่งเรียกท่าคอย เป็นท่าขึ้นที่มุมพระราชวังหลวงด้านหน้าไปเข้าในวัง ที่เรียกว่าท่าคั่นก็คือ ท่านี้คั่นอาณาเขตต์ที่อื่นกับพระราชวัง และที่เรียกว่าท่าคอยก็คือ เรือข้าราชการที่มาส่งนายขึ้นท่าเข้าวังแล้ว ต้องจอดคอยรับจนกว่านายจะกลับ ต่อท่า

คั่นหรือท่าคอยขึ้นไปถึงท่าสิบเบี้ย ท่านี้เล่าต่อกันมาว่า เป็นท่าเรือจ้างรับส่งคนข้ามฟากไปมา ต้องเสียค่าจ้างข้ามฟากไปมาเที่ยวละ ๕ เบี้ย ถ้าคนหนึ่งข้ามไปแล้ว กลับมาก็ต้องเสีย ๑๐ เบี้ย จึงเอาชื่อ ๑๐ เบี้ยมาเรียกเป็นท่า พ้นท่าสิบเบี้ยขึ้นไปก็ถึงท่ากลาโหม ท่านี้ว่าเป็นท่าช้างกำลังอาบน้ำ ที่เรียกว่าท่ากลาโหมนั้นก็คงจะเป็นด้วยครั้งหนึ่งคราวใด บ้านเรือนเจ้าพระยากลาโหมจะได้อยู่ในที่แถวนั้น แต่เห็นจะไม่ใช่เจ้าพระยากลาโหมสุริยวงศ์ ซึ่งภายหลังได้เสวยราชสมบัติเป็นพระเจ้าปราสาททอง แต่จะเป็นกลาโหมแผ่นดินใดก็ยากที่จะเดา ที่แถวท่ากลาโหมเป็นที่โรงช้าง ด้วยตำแหน่งกลาโหมเดิม เคยว่ากรมพระคชบาลรวมอยู่ด้วย พึ่งจะได้มายกในแผ่นดินพระเจ้าปราสาททอง เพราะพระองค์ท่านได้เป็นพระเจ้าแผ่นดิน ด้วยกำลังที่ได้เป็นตำแหน่งกลาโหมมา จึงทรงเกรงว่าตำแหน่งกลาโหมต่อไปจะมีกำลังวังชาอย่างพระองค์ท่าน และจะทำอย่างพระองค์ท่านบ้าง จึงแยกหน้าที่ให้ขาดกันเสีย พ้นท่ากลาโหมขึ้นไปก็ถึงท่าทราย ที่ท่านี้มีทรายจริงด้วย ถ้าขุดลงไปไม่กี่มากน้อยก็เป็นทรายทั้งพื้น ที่ท่าทรายนี้พระราชพงศาวดารกล่าวว่า เมื่อศึกพะม่ามาล้อมกรุงครั้งหลัง ข้างในกรุงให้ลากปืนปราบหงสาออกไปตั้งที่ท่าทรายยิงค่ายพะม่าวัดศรีโพธิ์ ยิงกระสุนแรกประจุดินน้อย ต่ำไปถูกตลิ่ง ครั้นประจุมากขึ้น กระสุนออกสูงข้ามเกินวัดศรีโพธิ์ไป และเมื่อจวนกรุงจะเสีย ไฟก็ไหม้ตั้งแต่ท่าทราย ติดลามไปถึงสะพาน

ช้าง คลองประตูข้าวเปลือก แล้วข้ามไปติดป่ามะพร้าวและป่าโทน ป่าถ่าน ป่าทอง ป่ายา วัดราชบุรณ วัดมหาธาตุ เพลิงไปหยุดเพียงวัดฉัตรทันต์ จำนวนเรือนโรงกุฎิวิหารว่าไหม้ถึงหมื่นหนึ่งเห็นจะมากเกินไป คำที่ว่าเอาปืนตั้งที่ท่าทรายยิงค่ายพะม่าวัดศรีโพธิ์นั้น วัดศรีโพธิ์ซึ่งชาวบ้านเรียกกันทุกวันนี้ อยู่ในคลองสระบัว มีวัดอื่นยังหน้าทางไกลหลายสิบเส้น แต่วัดซึ่งอยู่ตรงท่าทรายก็มีแต่ชื่อวัดวิหารทองวัดอินทาราม วัดโรงฆ้อง มีชื่อวัดโพธิ์อีกวัดหนึ่ง ก็อยู่ตรงท่าสิบเบี้ยข้าม เห็นว่าบางทีจะเรียกชื่อผิดไปก็เป็นได้ แต่อย่างไรก็ดีข้อที่ว่าเอาปืนใหญ่ออกยิงพะม่านั้น คงเป็นความจริง เพราะพะม่าตั้งค่ายรายเรียงตามฝั่งแม่น้ำฟากเหนือ มาตั้งแต่วัดแม่นางปลื้มจนถึงวัดหน้าพระเมรุ แถวหลังบ้านหม้อต่อจากวัดแม่นางปลื้มลงมาเชิงเทินดินที่พะม่าพูนขึ้น สำหรับเอาปืนตั้งจังกายิงพระนครก็ยังมีปรากฏอยู่

วัด

วัดพระศรีสรรเพ็ชญ์เป็นวัดในพระราชวัง ไม่มีพระสงฆ์ เป็นที่ข้าราชการประชุมกันรับพระราชทานน้ำพระพิพัฒน์สัตยา แต่แรกยกวังทำเป็นวัดในแผ่นดินสมเด็จพระบรมไตรโลกนารถ จะได้ทรงสร้างอะไรไว้บ้างก็ไม่ได้กล่าว มาถึงแผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีพระองค์ที่ ๒ เมื่อจุลศักราช ๘๓๖ ปี ว่าได้ประดิษฐานพระบรมอัฐิ สมเด็จพระบรมไตรโลกนารถเจ้า ไว้ในพระมหาสถูป น่าจะเป็นพระเจดีย์

ใหญ่องค์หน้าหรือองค์กลาง และอีก ๒ องค์นั้นก็คงจะได้ประดิษฐาน พระบรมอัฏฐิ พระเจ้าแผ่นดินไว้เหมือนกัน(๑) อนึ่งในแผ่นดินนั้นทรง พระราชศรัทธาให้หล่อพระพุทธรูป สูงถึง ๘ วาหุ้มทองคำทั้งพระองค์ ถวายพระนามว่าพระศรีสรรเพ็ชญ์ ประดิษฐานไว้ในพระวิหารใหญ่ หลังกลาง ครั้นเมื่อกรุงเสีย พะม่าข้าศึกเอาไฟสุมลอกทองคำ พระพุทธรูปไปหมด ภายหลังผนังพระวิหารพังทับองค์พระก็ชำรุดแตก แยกร้าวราน ในรัชกาลที่ ๑ โปรดให้อัญเชิญลงไปกรุงเทพ ฯ จะทรง ปฏิสังขรณ์ ก็เหลือกำลังที่จะให้ดีได้ ด้วยยับเยินมาก จึงเชิญเข้า บรรจุไว้ในพระเจดีย์ศรีสรรเพ็ชญ์วัดพระเชตุพน

พระเจดีย์รายรอบในวัดนั้น ก็คงจะได้เป็นที่บรรจุพระอัฏฐิ เจ้านายไว้ทุกองค์ ที่หลังพระระเบียงด้านตะวันตก มีมณฑปจตุรมุข ตามมุขทั้ง ๔ ประดิษฐานพระปรางค์ กลางมณฑปก่อเป็นชั้นเหมือน พระเจดีย์ และมีช่องตามชั้น เข้าใจว่าสำหรับบรรจุพระอัฏฐิ ด้วยใน

---

(๑) การสืบสวนต่อมาได้ความว่า พระเจดีย์องค์ตะวันออกกับองค์ กลาง เป็นของสมเด็จพระรามาธิบดีที่ ๒ โปรดให้สร้างขึ้น องค์ตะวัน ออกบรรจุพระบรมอัฏฐิธาตุของสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ องค์กลาง บรรจุพระอัฏฐิธาตุของสมเด็จพระบรมราชาที่ ๓ ซึ่งเป็นสมเด็จพระบรม เชฏฐาธิราช ส่วนพระเจดีย์องค์ตะวันตกนั้น สมเด็จพระบรมราชาหน่อ พุทธางกูร โปรดให้สร้างขึ้น บรรจุพระบรมอัฏฐิธาตุของสมเด็จพระรามา ธิบดีที่ ๒ สร้างระยะห่างกันถึง ๔๐ ปี พระมหาธาตุข้างในองค์พระเจดีย์ จึงมีรูปและลวดลายต่างกันทีเดียว

ตอนหลังที่จะสร้างพระเจดีย์เต็มหมดจะก่ออีกไม่ได้ จึงเชิญไปรวมบรรจุไว้ในมณฑปนั้น ที่คิดว่าพระเจดีย์ในวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ จะมีพระอัฏฐิทั่วทุก ๆ องค์นั้น ก็ด้วยหลายปีมาแล้วเห็นเจดีย์องค์หนึ่งเป็นพระเจดีย์ขนาดเล็กอยู่ในวัดด้านตะวันตก เจดีย์องค์นี้หักพังทำลายลงไปถึงฐานที่พื้นดิน จึงลองขุดดูก็ได้พบโกศดีบุกปิดทองบรรจุอัฏฐิเล็ก ๆ เข้าใจว่าจะเป็นพระอัฏฐิเจ้านายที่ยังทรงพระเยาว์ ในตรุที่ตั้งโกศมีเขียงจั่นวางเรียงรายหลายสิบเขียงด้วย ที่พระวิหารใหญ่ว่ามีท้ายจรนำ สำหรับเชิญพระบรมอัฏฐิพระเจ้าแผ่นดิน และพระอัฏฐิเจ้านายเข้าไปประดิษฐานไว้ แต่บางท่านเห็นว่าจะเป็นแต่เชิญเอาไปไว้ชั่วคราวเมื่อสร้างพระเจดีย์แล้ว คงจะเชิญเข้าบรรจุไว้ในพระเจดีย์หมด หลังวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ออกไปมีตึกหลังหนึ่ง รูปทรงสัณฐานคล้ายโบสถ์กรมขุนราชสีห์ลงไว้ในแผนที่ของท่านว่าชื่อวัดระฆัง แต่เมื่อได้ตรวจตราดูให้ละเอียดแล้วก็เห็นได้ว่า ที่นั้นไม่มีเค้ามูลเป็นวัดเลย ด้วยมีแต่ตึกหลังเดียว เจดีย์หรือฐานเสมาและสิ่งอื่นหามีไม่ ชาวบ้านที่สูงอายุเล่าต่อกันมาว่า เป็นที่ประทับของเจ้านายที่ทรงผนวช คิดดูก็น่าจะจริง เพราะอยู่ใกล้วัง

ที่ข้างกำแพงวัดพระศรีสรรเพ็ชญ์ด้านใต้ มีพระวิหารใหญ่ประดิษฐานพระมงคลบพิตร เป็นพระพุทธรูปก่อด้วยอิฐเป็นแกน ข้างนอกหุ้มทองสัมฤทธิ์ หน้าตักกว้าง ๔ วาเศษ พระมงคลบพิตรองค์นี้เดิมว่าอยู่ออกมาทางทิศตะวันออก ในแผ่นดินพระเจ้าทรงธรรม เมื่อจุลศักราช ๙๖๕ ปี โปรดให้ชักมาไว้ในทิศตะวันตก คือในที่ซึ่ง

ประดิษฐานอยู่เดี๋ยวนี้ และโปรดให้ก่อพระมณฑปสรวมไว้ด้วย ถึงแผ่นดินพระพุทธเจ้าเสือ เมื่อจุลศักราช ๑๐๖๒ ปี อสนีบาตตกต้องยอดมณฑป ติดเป็นเพลิงไหม้เครื่องบนโทรมลงมา ต้องพระเศียรพระพุทธรูปหักสบั้นตกลงณพื้นมณฑป จึงโปรดให้ช่างจัดการรื้อและก่อสร้างขึ้นใหม่ แปลงเป็นพระมหาวิหารแต่เห็นจะไม่ทันสำเร็จ มาในแผ่นดินพระบรมโกศจึงปรากฏว่าได้ทรงปฏิสังขรณ์ และยกพระเศียรพระพุทธรูปขึ้นต่อกับพระองค์อีก พระมงคลบพิตรองค์นี้ มีอยู่ฉะเพาะแต่พระวิหาร ในกฎมนเทียรบาลเรียกศาลาพระมงคลบพิตร หาใช่เป็นวัดวาอารามไม่

พระอารามหลวง ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินทรงสร้างหรือปฏิสังขรณ์และที่มีชื่อมาในพงศาวดาร

๑ วัดพระราม สมเด็จพระบรมไตรโลกนาถทรงสร้างในที่ถวายพระเพลิงพระบรมศพสมเด็จพระรามาธิบดี (อู่ทอง) อยู่ต่อมุมพระราชวังด้านหน้าข้างใต้ ในทำเนียบสมณศักดิ์ครั้งกรุงทวาราวดีศรีอยุธยาว่า พระเทพกวีเป็นเจ้าอาวาส

๒ วัดมหาธาตุ ซึ่งสมเด็จพระราเมศวรทรงสร้างในที่พระสารีริกธาตุปาฏิหาริย์ อยู่ตรงหน้าพระราชวังด้านตะวันออก ถัดเชิงสะพานถ่านฝ่ากถนนข้างใต้ สมเด็จพระอริยวงศาสังฆราชาธิบดี เจ้าคณะคามวาสีฝ่ายซ้าย สถิตย์เป็นประธานสงฆ์

๓ วัดราชบุรณ สมเด็จพระบรมราชาธิราชพระองค์ที่ ๒ ทรงสร้างในที่พระราชทานเพลิงพระศพเจ้าอ้ายพระยาเจ้ายี่พระยา อยู่ฝ่าก

ถนนต่อเชิงสะพานถ่าน ด้านข้างเหนือ ตรงกับวัดมหาธาตุ เจ้าอาวาสจะเป็นตำแหน่งไรไม่ได้ชื่อ

๔ วัดราชประดิษฐาน ซึ่งสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ (คือพระเทียรราชา) ประทับอยู่ในเวลาทรงผนวชนั้น อยู่ริมปากคลองประตูข้าวเปลือกฝั่งตะวันตก พระพรหมมุนีเป็นเจ้าอาวาส

๕ วัดวังไชย ซึ่งเป็นวังเดิมของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิประทับอยู่แต่ก่อนทรงผนวช อยู่ริมพระนครด้านตะวันตกเฉียงใต้ พระนิกรมเป็นเจ้าอาวาส

๖ วัดสบสวรรค์ ซึ่งเป็นที่พระราชทานเพลิงพระสุริโยทัย ในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ทรงสร้างขึ้นเป็นวัดนั้น อยู่ริมพระนครด้านตะวันตกข้างเหนือ คือในที่ซึ่งเป็นโรงทหารทุกวันนี้ ในทำเนียบสมณศักดิ์ ลงรวมเรียกวัดสวนหลวงสบสวรรค์ พระธรรมเจดีย์เป็นเจ้าอาวาส เห็นพระธรรมเจดีย์จะปกครองอยู่ทั้ง ๒ วัด

๗ วัดวรเชษฐ์ ซึ่งสมเด็จพระเอกาทศรฐทรงสร้างถวายสมเด็จพระนเรศวรมหาราช อยู่หลังวัดวรโพธิ พ้นฝั่งคลองท่อฟากตะวันตก พระอริยวงษ์มุนีเป็นเจ้าอาวาส

๘ วัดบรมพุทธาราม ซึ่งเป็นบ้านเดิมของพระเพทราชา อยู่ที่ป่าตองริมถนนฟากตะวันออก พระญาณสมโพธิเป็นเจ้าอาวาส

พระอารามนอกพระนคร

๙ วัดพุทไธสวรรย์ สมเด็จพระรามาธิบดีพระองค์ที่ ๑ (อู่ทอง) ทรงสร้างขึ้นในที่ตำบลเวียงเหล็ก ซึ่งเป็นที่ตั้งพลับพลาประทับ เมื่อ

เสด็จลงมาสร้างกรุงอยู่ริมแม่น้ำด้านใต้พระนครฟากตะวันตก พระพุทธโฆษาจารย์เป็นเจ้าอาวาส

๑๐ วัดภูเขาทอง พงศาวดารเหนือว่าเดิมเป็นของพระนเรศรหงสาสร้างแต่พระเจดีย์ไว้ มาในแผ่นดินสมเด็จพระราเมศวร ทรงสฐาปนาขึ้นเป็นพระอารามอยู่กลางทุ่งในทิศตะวันตกเฉียงเหนือแห่งพระนคร

๑๑ วัดมเหยงคณ์ เป็นวัดเดิมแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยา สมเด็จพระบรมราชาธิราชพระองค์ที่ ๒ กับพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระ ทรงปฏิสังขรณ์ อยู่ที่ตรงหน้าสะเตชั่นรถไฟกรุงเก่าฟากตะวันออก พระธรรมกิจเป็นเจ้าอาวาส

๑๒ วัดไชยวัฒนาราม พระเจ้าปราสาททองทรงสร้างในที่บ้านพระพันปีหลวง อยู่ริมแม่น้ำด้านใต้ฟากตะวันตก ตำแหน่งเจ้าอาวาสเดิมชื่อพระอชิตเถร ภายหลังเปลี่ยนเป็นพระวิเชียรเถร

๑๓ วัดชุมพลนิกายาราม พระเจ้าปราสาททองทรงสร้างขึ้นที่เกาะบางปะอิน ใกล้กับพระราชนิเวศน์ที่ประทับ แต่เจ้าอาวาสครั้งกรุงจะเป็นตำแหน่งใดไม่ได้ชื่อ

๑๔ วัดพระยาแมน พระเพทราชาทรงปฏิสังขรณ์ถวายพระอาจารย์ ซึ่งเป็นผู้ทำนายพระลักษณมาแต่เดิม อยู่ในคลองสระบัว พระศรีสัจญาณมุนีเป็นเจ้าอาวาส

๑๕ วัดกุฎีดาว เป็นวัดครั้งกรุงศรีอยุธยา พระบรมโกศครั้งเมื่อยังเป็นกรมพระราชวังบวร ทรงปฏิสังขรณ์อยู่ฟากตะวันออกแถวหน้าสะเตชั่นรถไฟ แต่เยื้องไปข้างเหนือ พระเทพมุนีเป็นเจ้าอาวาส

ส่วนวัดราษฎรก็มีสลับซับซ้อนรายเรียงกันไป เกือบจะไม่มีผู้ใดรู้จำนวนจริงได้ ว่ามีเท่าใดทั้งหมดเมือง เพราะเหตุวัดเหล่านั้นหักพังทำลายเป็นโคก และอยู่ในป่ารกเสียมาก การสร้างวัดของกรุงเก่าเป็นที่นิยมสร้างขึ้นสำหรับไว้อัฏฐิในวงศ์ตระกูล เพราะธรรมเนียมครั้งนั้นใช้เก็บอัฏฐิไว้ทำบุญที่วัด หาได้เก็บไว้กับบ้านเรือนเหมือนดังทุกวันนี้ไม่ จึงเป็นว่าผู้ใดมีกำลังก็ต้องสร้างวัดไว้สำหรับตระกูลนั้น คงจะเป็นด้วยความข้อนี้ จึงมีคำปรัมปราเล่าต่อกันมาว่าครั้งกรุงเก่าคนเป็นเศรษฐีมีเงินมาก ถึงสร้างวัดให้บุตรเล่น ถ้าบุตรผู้ใดไปเล่นวัดผู้อื่นก็เป็นที่อับอาย คำที่เล่ามานี้ เห็นจะได้มาโดยไม่เข้าใจความประสงค์ของคนชั้นเดิม และวัดในครั้งนั้นเข้าใจว่าจะร้างเสียแล้วมาก ถ้าจะเป็นวัดดีทั้งหมด ก็เห็นจะไม่มีจำนวนพระสงฆ์พอที่จะรักษาวัด คงเป็นวัดดีบ้างร้างบ้างมาแต่ครั้งโน้นแล้ว

ตอน ๓ แม่น้ำลำคลองนอกพระนคร

แม่น้ำลพบุรี

แม่น้ำที่ไหลผ่านลงมาทางกรุงเก่า แรกเดิมคงจะมีแต่ลำน้ำลพบุรีสายเดียว ถึงลำน้ำลพบุรีเองก็คงจะไม่ได้มาทางหน้าวัดบรมวงศ์ลงที่แยกวัดตองปุ ซึ่งเป็นทางขึ้นล่องอยู่ทุกวันนี้ ลำน้ำเดิมคงจะลงลำน้ำบ้านม่วง แยกตรงหน้าวัดเขาดินมาโพธิ์สามต้น อ้อมไปทางวัดช้าง วัดสามประตู วัดตูม วัดศาสดา มาเหนือพะเนียดลงหน้าวัดสามวิหาร วัดแม่นางปลื้มไปข้างเกาะกรุงด้านเหนือ วงลงไปด้านตะวันตกด้านใต้ถึงบ้อมเพ็ชร์บางกะจะ ภายหลังมาคงจะได้ขุดคลองลัดตอนบน ตั้งแต่ใต้วัดดาวคะนองลงมาบรรจบแม่น้ำที่เหนือพะเนียด เรียกว่าบางขวด เดิมก็คงจะเป็นคลองเล็ก ภายหลังน้ำเดินแรงจัดกว้างขึ้น แม่น้ำอ้อมเดิมทางวัดช้าง วัดสามประตู วัดตูม วัดศาสดาก็ตอนเขินไป ลำน้ำข้างเมืองด้านเหนือ ซึ่งเรียกกันว่าคลองเมืองทุกวันนี้ ความจริงเป็นลำน้ำสายลพบุรีหาใช่คลองขุดใหม่ไม่ ถ้าจะตรวจตราให้ละเอียดแล้ว ก็จะเห็นได้ว่าตลิ่งเดียวนี้เป็นของงอกใหม่ ด้วยไม่ได้มีต้นไม้ใหญ่เลย และวัดที่อยู่ในฝั่งฟากข้างเหนือลำคลองเมืองนั้น ตอนเหนือตั้งแต่วัดแม่นางปลื้ม วัดกุฎีทองตลอดไปจนวัดศาลาปูน โบสถ์วิหารตั้งอยู่ห่างจากแม่น้ำเดียวนี้เข้าไปมาก แต่ตอนใต้วัดขุนญวนออกไปตลิ่งฟากตะวันตกข้างเมืองทางใต้งอกออกไปมาก ลำน้ำสายนี้ ตั้งแต่วัดแม่นางปลื้มไปจนบ้อม

เพ็ชร์เป็นทางอ้อม ภายหลังเมื่อสร้างกรุงแล้ว ขุดคูขื่อหน้าแยกจากแม่น้ำที่เหนือป้อมมหาไชย ลงไปบรรจบป้อมเพ็ชร์ เห็นสายน้ำจะพัดลงทางคูขื่อหน้าแรง เกิดกลัวแม่น้ำข้างเมืองจะตื้น จึงทำรอทำนบกั้นไว้ที่ปากคูตรงหน้าป้อมมหาไชย (คือที่ตลาดหัวรอเดี๋ยวนี้) เพื่อจะกันให้น้ำไหลเข้าไปทางข้างเมืองให้แรง สำหรับจะได้กัดให้ลำน้ำลึกอยู่เสมอ คลองสระบัวที่ขุดแยกจากแม่น้ำข้างเมือง ที่เหนือขนานน้ำประจำท่า ไปออกลำน้ำเดิมที่พะเนียดนั้นคิดว่า คงจะได้ขุดในแผ่นดินสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ เมื่อครั้งโปรดให้ขยายกำแพงพระนครด้านตะวันออกไปถึงริมน้ำ ซึ่งเลิกพะเนียดวัดซองย้ายไปตั้งที่ทะเลหญ้า คลองนี้จะสำหรับเป็นทางเสด็จออกไปพะเนียด

ลำน้ำแยกใหม่

ต่อมาเกิดมีสายน้ำแยกลงที่หน้าวัดเขาดิน มาหน้าวัดบรมวงศ์ลงวัดตองปุ ทางนี้เป็นทางตรงน้ำไหลเชี่ยวจัด ก็ทำให้แม่น้ำเดิมทางบ้านม่วงโพธิ์สามต้น ซึ่งมาลงทางหน้าวัดสามวิหารตื้นขึ้น เมื่อกรุงเก่าจลาจลด้วยพะม่าข้าศึก รอทำนบก็จะพังทำลาย น้ำไหลไปทางข้างเมืองอ่อน ลำน้ำข้างเมืองด้านเหนือจึงตื้น ตลิ่งก็งอกออกมาทำให้เป็นที่แคบ จึงเห็นกันว่าเป็นคลองไป

ซึ่งเห็นว่าแม่น้ำ ตอนใต้วัดเขาดินมาหน้าวัดบรมวงศ์เป็นแม่น้ำใหม่นั้น ก็ด้วยเหตุที่ได้พบหลักฐานในจดหมายเหตุโบราณ มีพระราชพงศาวดารและโคลงนิราศตามเสด็จนครสวรรค์ ซึ่งแต่งแต่

กรุงเก่ายังปกติ กล่าวแต่ทางลำน้ำโพธิ์สามต้นทางเดียว เมื่อครั้งพะม่ามาตีกรุงในแผ่นดินพระที่นั่งสุริยาศน์อัมรินทรพะม่าก็เอากองทัพมาตั้งไว้ที่โพธิ์สามต้น ถ้าหากมีแม่น้ำสายที่เป็นทางขึ้นล่องอยู่ทุกวันนี้แล้ว เหตุใดพะม่าจะไม่เอากองทัพไปตั้งปิดทางไว้บ้าง และทั้งยังมีหลักฐาน ที่จะประกอบเนื้อความในหนังสือได้อีก คือว่าตาม ๒ ฝั่งทางใหม่นี้ จะได้มีวัดวาอารามซึ่งเป็นฝีมือโบราณแต่สักวัดเดียวก็หามิได้ ถึงวัดบรมวงศ์ ซึ่งเดิมชื่อวัดทะเลหญ้าเป็นวัดโบราณก็เป็นวัดของแม่น้ำสายเดิม จึงเห็นว่าแม่น้ำสายนี้คงจะเกิดมีขึ้นใน ๑๐๐ ปีเศษเท่านั้น

ลำน้ำบ้านใหม่

แม่น้ำอีกสายหนึ่ง แยกจากแม่น้ำเจ้าพระยาที่บางแก้วลงบางนางร้า มาทุ่งบ้านนนทรีออกปากน้ำพุทเลา บรรจบแม่น้ำสายที่มาจากแม่น้ำลพบุรีทมุมพระนครด้านตะวันตก ซึ่งเรียกว่าหัวแหลมนั้น คงจะได้ขุดคลองหัวสะพานแยกจากแม่น้ำสายนี้ ไปออกที่แม่น้ำเจ้าพระยาที่เหนือกบเจา ใช้เป็นทางลัดสำหรับไปป่าโมกข์หรือบ้านเจ้าเจ็ดปากให่ปากคลองข้างแม่น้ำใต้บ้านใหม่มะขามหย่อง เรียกว่าขนอนปากคูและเมื่อครั้งพระเจ้าหงสาวดี (นันทบเรง) ยกกองทัพเข้ามาตีกรุงในแผ่นดินพระมหาธรรมราชา ได้ตั้งค่ายมั่นอยู่ณที่นี้ มังมอดโอรสพระเจ้าหงสาวดีกับพระยาราม ตั้งอยู่ตำบลมะขามหย่อง พระยานครตั้งปากน้ำพุทเลา นันทสุตั้งขนอนบางลาง พระมหาอุปราชากับพระยาตองอูยกมาทางลพบุรีและสระบุรี เข้าตั้งมั่นตำบลซายเคือง ครั้งนั้น

สมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า เสด็จพระราชดำเนินออกไปตั้งทัพไชยณวัดช่องลม (ซึ่งเป็นวัดที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินขึ้นไปทรงรับพระป่าเลไลยก์มากระทำพุทธสมโภช ที่พลับพลาเกาะลอยเมื่อวันที่ ๑๑ มกราคม ร.ศ. ๑๒๕ นั้น) และในครั้งนั้นสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้า มีพระราชดำรัสให้เอาปืนพระกาฬมฤตยูราช ลงสำเภาขึ้นไปยิงค่ายพระเจ้าหงสาวดี ๆ เลิกทัพไปตั้งอยู่ณป่าโมกข์ คลองหัวสะพานนั้น ครั้งเดิมคงจะลึกและกว้างมากจึงมีเกาะ เรียกว่าเกาะมหาพราหมณ์ คงจะได้มีพวกพราหมณ์มาตั้งบ้านอยู่ที่เกาะนั้น และเมื่อจุลศักราช ๙๐๖ ปี พระศรีศิลป์ซึ่งเป็นพระอนุชาพระยอดฟ้า และเป็นพระราชภาคินัยสมเด็จพระมหาจักรวรรดิ ซึ่งทรงเลี้ยงไว้เป็นขบถ ยกพวกเข้าไปในพระราชวังได้ สมเด็จพระมหาจักรพรรดิไม่ทันรู้พระองค์ลงเรือพระที่นั่งหนีขึ้นไปเกาะมหาพราหมณ์ ต่อมาในราว ๕๐–๖๐ ปีล่วงมานี้ มีทางน้ำเกิดขึ้นใหม่ แยกจากแม่น้ำเจ้าพระยาที่ข้างวัดจุฬาตำบลบ้านกุ่ม สายน้ำพัดแรงจัดกัดคลองลึกกว้าง มาบรรจบแม่น้ำบ้านใหม่มะขามหย่องเป็นทางตรง ตั้งแต่นั้นมาน้ำในคลองหัวสะพานก็ไหลอ่อน ทำให้คลองตื้น และแคบเข้ากว่าเดิมมาก

ลำน้ำสัก

แม่น้ำสัก ชั้นเดิมคิดว่าคงจะลงมาเพียงเสมอบ้านอรัญญิกแล้วลงทางบ้านพระแก้วไปออกบ้านโพ ภายหลังมาคงจะขุดต่อจากบ้านอรัญญิกมาบ้านศาลาเกวียน ออกคลองปากข้าวสารตรงหน้าวัด

สุวรรณดารารามข้าม เมื่อมีแม่น้ำเป็น ๒ สายเช่นนี้จึงพาให้มีความคิดขุดคลองแยกจากแม่น้ำใหม่ที่บ้านหันตราฝั่งตะวันออก ไปบรรจบแม่น้ำเก่าที่บ้านช่องสะเดาที่เรียกกันว่าคลองบ้านข้าวเม่าหันตรา เป็นทางไปมาระหว่าง ๒ แม่น้ำนั้น ทุ่งชายเคืองที่พระมหาอุปราชาหงสาวดีมาตั้งทัพ ซึ่งสมเด็จพระนเรศวรเป็นเจ้ากับสมเด็จเอกาทศรฐ เสด็จยกทัพเรือออกไปตีนั้น ก็อยู่ในคลองนี้ ต่อมาคงจะได้ขุดต่อจากบ้านศาลาเกวียนมาออกข้างวัดมณฑป ลงบรรจบคูขื่อหน้า เมื่อคูขื่อหน้าได้รับสายน้ำทั้งแควแม่น้ำสักและแควลพบุรี เป็น ๒ สายรวมมาลงทางเดียวดังนี้ คูขื่อหน้าจึงกว้างลึก จนบัดนี้พากันเห็นว่าเป็นแม่น้ำเดิม เลยลืมนึกถึงที่เคยเป็นคูมาแต่ก่อนนั้นเสีย

ตอนที่ ๔ การปกครองท้องที่

แบ่งแขวง

การปกครองท้องที่ในกำแพงพระนคร แบ่งเป็น ๒ หน้าที่ คือ บริเวณพระราชวัง เป็นหน้าที่กรมวัง พ้นนั้นออกไปจนหมดแขวงกรุง เป็นหน้าที่กรมพระนครบาล การแบ่งเขตต์ในกำแพงพระนคร เอาหอกลองเป็นศูนย์กลาง คือส่วนหนึ่งตั้งแต่หอกลองถึงเจ้าไสยและตลาดยอด แขวงขุนธรณิบาล คิดว่าจะเป็นท้องที่แขวงตะวันตกไปถึงเฉียงใต้ ตั้งแต่หอกลองถึงป่ามะพร้าว ท่าซีถึงบางเอียน แขวงขุนโลกบาล คิดว่าจะเป็นแขวงตะวันตกเฉียงเหนือ ตั้งแต่หอกลองไปถึงประตูไชยและเจ้าไสย แขวงขุนธราบาล คิดว่าจะเป็นแขวงตะวันออกเฉียงเหนือ แต่หอกลองมาถึงบางเอียนมาถึงจวนวัง แขวงขุนนรบาล คิดว่าจะเป็นท้องที่แขวงตะวันออกเฉียงใต้ ท้องที่นอกกำแพงพระนครตามจำนวนที่มีมา เรียกว่าแขวงทั้ง ๔ แต่เมื่อออกชื่อนายแขวงมีแต่ ๓ ชื่อ คือขุนนคร ขุนอุไทย ขุนเสนา เป็นขุนแขวง แขวงขุนนคร คงจะได้ว่าตั้งแต่ในลุ่มลำน้ำสักกับลำน้ำลพบุรีไปจดแม่น้ำเจ้าพระยา เป็นท้องที่แขวงเหนือ แขวงขุนอุไทยคงจะได้ว่าแต่ทิศเหนือต่อจากแขวงขุนนคร ทางใต้จดแม่น้ำเจ้าพระยา เป็นท้องที่แขวงตะวันออก แขวงขุนเสนา คงจะได้ว่าในทิศตะวันออกเฉียงใต้ต่อจากแขวงขุนอุไทย ทิศตะวันออกเฉียงเหนือต่อแขวงขุนนคร เป็นท้องที่แขวงตะวันตก แต่ให้สงไสยว่าจะมี

นายแขวงว่าการท้องที่รอบกรุงหรือรอบพระนครอีกสักแขวงหนึ่ง แต่จะเป็นตำแหน่งไรไม่ได้พบที่มา ถ้ามีแขวงรอบกรุงอีกแขวงหนึ่งก็เป็น ๔ ครบตามจำนวนที่บอกไว้ในหนังสือโบราณ ต่อมาเมื่อประดิษฐานกรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทรมหินทรายุทธยา และยกกรุงเก่าเป็นเมืองจัตวาแล้ว ชื่อนายแขวงชั้นต้นก็เห็นจะยังคงอยู่ ภายหลังคงจะเกิดจากการเปลี่ยนแปลงตัวกรมการ คือเอาคนตำแหน่งอื่นไปว่าแขวง เช่นเอาหลวงพลไปเป็นนายแขวงแทนขุนเสนา จะเรียกว่าหลวงพลนายแขวงขุนเสนาก็ขัดหู แต่ครั้นจะตั้งชื่อท้องที่ขึ้นใหม่ ก็คงจะเห็นกันว่าทำให้เข้าใจยาก เพราะราษฎรรู้จักชื่อขุนแขวงเดิมเคยเรียกมาช้านานแล้ว เพราะฉะนั้นจึงเปลี่ยนชื่อตำแหน่งมาเป็นชื่อท้องที่ เรียกว่าแขวงนคร แขวงอุไทย แขวงเสนา กรมการตำแหน่งใดได้รับหน้าที่ก็เรียกนายแขวง และในชั้นนี้ได้ความว่ามีแขวงรอบกรุงขึ้นด้วย ว่าการฉะเพาะแต่ในเกาะกรุงเท่านั้น ต่อมาว่า เป็นผู้รักษากรุงในรัชกาลที่ ๓ แบ่งแขวงนครซีกซ้ายเป็นนครใหญ่ เอาซีกขวาเป็นนครน้อย แบ่งขวาเสนาตอนเหนือเป็นเสนาใหญ่ ตอนใต้เป็นเสนาน้อย แต่แขวงอุไทยคงตามเดิม รวมแขวงในชั้นนั้นมี ๖ อนึ่งแขวงรอบกรุงแต่เดิม ว่าอยู่แต่ในเกาะพระนคร ผลประโยชน์ที่ได้ของนายแขวงน้อยนัก ไม่พอเป็นกำลังราชการ ผู้รักษากรุงจึงตัดเอาแขวงนคร แขวงเสนา แขวงอุไทย ที่อยู่ใกล้กรุงยกเป็นเขตต์แขวงรอบกรุง ขยายให้ท้องที่ใหญ่ขึ้น ครั้นเมื่อโปรดเกล้าฯ ให้พระยาไชยวิชิต (สิงห์โต) เป็นผู้รักษากรุง พระยา

ไชยวิชิต (สิงห์โต) แบ่งแขวงอุไทยตอนเหนือเป็นอุไทยใหญ่ ตอนใต้เป็นอุไทยน้อย ถึงรัตนโกสินทรศก ๑๑๙ โปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนชื่ออำเภออุไทยน้อยเรียกเป็น อำเภอพระราชวัง

และเมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๑๔ เป็นเวลาเริ่มจัดการปกครองท้องที่ตามระเบียบ ซึ่งภายหลังได้ตราเป็นพระราชบัญญัติลักษณะปกครองท้องที่ขึ้นนั้น พระเจ้าน้องยาเธอกรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ทรงพระดำริเห็นว่า แขวงนครใหญ่ นครน้อย เสนาใหญ่ เสนาน้อย ผู้คนพลเมืองมาก และท้องที่ก็กว้างขวาง เกินความสามารถของกรมการนายแขวงที่จะตรวจตราให้ทั่วถึง จึงมีรับสั่งให้ผู้รักษากรุงแบ่งแขวงนครใหญ่ข้างเหนือ คงเป็นนครใหญ่ แต่เปลี่ยนเรียกท้องที่เป็นอำเภอ เรียกอำเภอนครใหญ่ แบ่งเขตต์ข้างใต้เรียกว่าอำเภอนครใน แบ่งแขวงนครน้อยตอนเหนือเรียกอำเภอนครน้อยตอนใต้เรียกอำเภอนครกลาง ต่อมาเมื่อรัตนโกสินทรศก ๑๒๒ โปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนชื่ออำเภอนครกลางเป็นอำเภอนครหลวง เพราะเหตุพระนครหลวงที่พระเจ้าปราสาททองทรงสร้างไว้อยู่ในท้องที่นี้ และแบ่งแขวงเสนาใหญ่ตอนเหนือเป็นอำเภอเสนาใหญ่ ตอนใต้เป็นอำเภอเสนากลาง แบ่งแขวงเสนาน้อยตอนเหนือกับเขตต์แขวงเสนาใหญ่ตอนตะวันออก เป็นอำเภอเสนาใน แขวงเสนาน้อยตอนใต้คงเป็นอำเภอเสนาน้อยรวมท้องที่ในกรุงเก่า ๑๑ อำเภอ อนึ่งในทุ่งหลวงหลังอำเภอพระราชวังและอำเภออุไทยใหญ่ ซึ่งเป็นป่าพงสำหรับฝูงช้างอาศัยนั้น บริษัทขุดคลองและคูนา

สยามขุดคลองเข้าไปถึง มีราษฎรไปตั้งทำไร่นาในทุ่งหลวงมากขึ้น และเป็นทางไกลที่กรมการอำเภอพระราชวังอำเภออุไทยใหญ่จะตรวจตรารักษาการ มาในรัตนโกสินทรศก ๑๒๖ นี้ จึงโปรดให้แบ่งท้องที่อำเภอพระราชวังด้านตะวันออก ท้องที่อำเภออุไทยใหญ่ด้านใต้ ยกขึ้นเป็นอำเภอ เรียกอำเภออุไทยน้อย รวมในเวลานี้ท้องที่ในกรุงเก่าเป็น ๑๒ อำเภอ

ขนอนหลวง

ขนอนหลวง คือด่านสำหรับคอยตรวจตราสิ่งของ ต้องห้ามและผู้คนแปลกปลอม ซึ่งจะไปมาในพระนครแต่ครั้งกรุงเก่ายังเป็นปกตินั้น ข้างใต้ตั้งที่ข้างวัดโปรดสัตว์แห่งหนึ่ง ที่คลองบ้านกรดซึ่งเป็นทางแยกจากคลองบ้านโพ เป็นทางไปถึงกรุงแห่งหนึ่ง ตะวันออกคิดว่าจะมีในแถวบ้านข้าวเม่า ข้างเหนือคงจะมีที่ลำน้ำสักตอนบ้านศาลาเกวียน ทางลำน้ำโพธิ์สามต้นอยู่ที่บางลาง ทางลำน้ำบ้านใหม่มะขามหย่อง ตั้งที่ปากคลองหัวสะพาน เรียกขนอนปากคู

ตอนที่ ๕ สำมะโนครัวพลเมือง

พลเมือง

จำนวนคนพลเมืองแต่ครั้งกรุงเก่ายังปกติ สำมะโนครัวเดิมจะมีเท่าใดก็ไม่มีจดหมายเหตุ แต่ได้พบในหนังสือมองซิเออร์ลาลูแบร์ ซึ่งเป็นราชทูตกรุงฝรั่งเศส เข้ามาในแผ่นดินสมเด็จพระนารายน์มหาราชลงไว้ มีคนแสนเก้าหมื่น มาในศก ๑๒๖ นี้ได้สำรวจสำมะโนครัวพลเมืองซึ่งใกล้ต่อความแน่นอนที่สุด ได้จำนวนคน ๑๙๓,๒๗๒ คน เมื่อจะคิดเทียบกับความเจริญของบ้านเมือง ในสมัยก่อนกับเวลานี้ แม้แต่กรุงเก่าเป็นหัวเมืองแล้วก็ดียังมีพลเมืองมากกว่าครั้งกรุงเก่าเป็นพระนครราชธานีถึง ๓,๒๗๒ คน ภูมิลำเนาบ้านเรือนของพลเมืองในเวลาโน้นคงจะอยู่ในที่ริมแม่น้ำลำคลอง และที่ใกล้กำแพงพระนครทั้งภายในและภายนอก แต่กลางเมืองเห็นจะเป็นที่ว่างเปล่า หรือถึงจะมีบ้างก็คงน้อย สังเกตดูความในพระราชพงศาวดาร ถ้าเกิดทัพศึกคราวใดก็ต้องกวาดต้อนราษฎรในแขวงจังหวัดทั้ง ๔ เข้าไปไว้ในพระนคร ถ้าบ้านเรือนแน่นหนาฝาคั่งอย่างกรุงเทพมหานครอมรรัตนโกสินทรมหินทรายุธยาในบัดนี้นี้ เห็นจะกวาดต้อนเอาผู้คนข้างนอกเข้ามาไว้ไม่ได้ มีพะยานที่ได้เห็นประจักษ์ตาในเวลาที่ล่วงมาสัก ๑๐ วันนี้ กรมยุธนาธิการระดมทหาร ๑๐,๐๐๐ เข้ามารับเสด็จพระราชดำเนินในกรุงเทพฯ จะหาที่ให้ทหาร

พักในกำแพงพระนครยังไม่ได้ ต้องไปปลูกโรงอาศัยอยู่กลางทุ่งประทุมวัน

อนึ่งบ้านเรือนพลเมืองในครั้งนั้น สังเกตดูตามพงศาวดารของชาติและหนังสือที่คนต่างประเทศแต่งไว้ว่า บ้านเรือนคนพื้นเมืองทำด้วยเครื่องไม้ (แต่ท่านผู้แต่งเห็นจะไม่ได้เห็นตึกสี่เหลี่ยมที่พระเพทราชาพระราชทานเจ้าพระยาสุรสงคราม กับตึกเจ้าพระยาคลังที่ป่าตะกั่ว จึงว่ามีแต่เรือนไม้) แต่ชาวยุโรป จีน แขกมัวร์ หมายความว่าพวกนับถือศาสนามหมัดชาวอาระเบียนคงจะเป็นชาติเปอร์เซียน (ไทยเรียกโคร่สาน ตึกหลังหนึ่งอยู่ในวัดเสาธงทองเมืองลพบุรีหนังสือเดิมเขียนบอกว่า ตึกคชสารนั้นที่จะผิด ด้วยตึกหลังนั้นเป็นที่พักราชทูตเปอร์เซียเดิมคงเรียกตึกโคร่สาน แต่นานมาแปลกันไม่ออกก็หันลงเป็นคชสาร) บ้านเรือนก่อเป็นตึกบ้าง แต่พวกญี่ปุ่นหากล่าวไม่เห็นจะเป็นเรือนไม้ ด้วยไม่เคยเห็นรากตึก บ้านเรือนตึกรามของชาวยุโรปซึ่งปรากฏในเวลานั้นว่า มีพวกโปรตุเกตวิลันดากับญี่ปุ่นอยู่ที่ริมแม่น้ำตำบลปากน้ำแม่เบี้ยใต้ป้อมเพ็ชร์แต่คนฝรั่งเศสเกี่ยวข้องรับราชการ เป็นชาติที่สมเด็จพระนารายน์มหาราชทรงโปรดปรานจึงทรงพระกรุณาพระราชทานที่ให้อยู่ใกล้พระนคร และพระราชทานพระราชานุญาต ให้สร้างวัดลงในที่ปากคลองตะเคียนข้างเหนือ ซึ่งยังมีทรากติดต่อมาจนบัดยุบันนี้ พวกอังกฤษและชาติอื่นจะอยู่ที่ใดไม่ได้ความ แต่เห็นว่าจะอยู่แถวเดียวกับพวกวิลันดากระมัง ถ้าจะคิด

เทียบบ้านเรือนผู้คนพลเมืองแต่ก่อนกับเดี๋ยวนี้ ก็จะผิดกัน คือ แต่เดิมมีบ้านเรือนผู้คนอยู่ในจังหวัดพระนครมาก แต่แขวงนอกพระนครบ้านเรือนและคนคงจะน้อย ในปีตยุบันนี้ในพระนครร้างเป็นป่า มีคนแต่ริมลำน้ำเห็นจะน้อยกว่าครั้งก่อน แต่ท้องที่อำเภอต่าง ๆ ผู้คนพลเมืองมากขึ้น คงจะแปลกกันแต่เท่านี้
